

NYELVPOLITIKA ÉS ANYANYELVI MEGOSZLÁS BÁCS-BODROG VÁRMEGYÉBEN 1862-BEN

Miért éppen Bács-Bodrog?

Az uralkodói abszolutizmust felváltó októberi diploma kiadásával egy időben Ferenc József a reformok részeként egy, a magyar kancellárnak szóló, szintén 1860. október 20-ai királyi leirattal szabályozta a nyelvi-nemzetiségi viszonyokat.¹ A leirat által teremtett szabályozási környezet a nemzetiségi egyenjogúságról szóló, 1868. évi XLIV. törvénycikk 1868. december 24-ei hatályba lépéséig volt alkalmazandó,² a községi nyelv megállapításáról szóló 1862-es rendeletekkel kiegészítve. A tanulmány célja annak bemutatása, hogy mennyiben érvényesültek e nyelvi szabályok a Schmerling-provizórium (1861. november – 1865. június) kezdetén a községekben, az államhatalom mennyiben törekedett azok végrehajtására és betartatására, illetve adta meg a lehetőséget a nyelvhasználati jogok érvényesítésére az ekkor központi irányítás alatt lévő, így nem választott tisztviselők által kezelt vármegyei közigazgatás egyes területein. Esettanulmányunk Bács-Bodrog vármegyét mutatja be. Azért esett a választás a Magyar Királyság nemzetiségi tekintetben egyik legszínesebb képet mutató törvényhatóságára, mert a későbbiekben ismertető országos felmérések során a rendelkezésre álló forrásaink szerint csak Bács-Bodrog és Máramaros vármegye küldött be a nyelvhasználati megoszlásra vonatkozóan az összes községre kiterjedő, népességre és a hatóságokra vonatkozó adatsort, az előbbiben pedig az ott élő szerbek révén a nemzeti öntudat előrehaladottabb fokán álló nemzetiség hétköznapi és hivatali nyelvhasználatát is elemezni tudjuk.

A korszakban a törvényhatóságok mellett a községek jelentették a nemzetiségi-nyelvi jogok biztosításának másik lényeges területét; a közéletben itt „ért le” a közigazgatás a legközelebb a lakossághoz, az állampolgárokhoz. Emellett azért is bírt a tárgykor különleges fontossággal, mert egyedül itt fordul(hat)ot elő, hogy egy osztatlan közigazgatási egység lakosságának sok esetben teljes egynyelvűsége

¹ A királyi leirat szabályairól részletesebben lásd *Csernus-Lukács Szilveszter*: A nemzetiségi és nyelvi kérdés szabályozása Magyarországon és Erdélyben az októberi diplomától a nemzetiségi törvényig. In: *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Szerk. Nagy Noémi. Bp. 2020. 66–99.

² *Magyar Törvénytár 1000–189. 1836–1868. évi törvénycikkek – Corpus Juris Hungarici*. Szerk. Márkus Dezső. (Milenniumi emlékkiadás 8.) Bp. 1896. 490.

állt fenn. A községek nyelvhasználatának szabályozása így kiemelt helyet kapott az 1860. októberi nyelvrendeletben.

Az 1860-as királyi rendelet minden hatóságra nézve általánosan magyar ügykezelési és hivatalos (érintkezési)³ nyelvet írt elő, a községek és az egyének nyelvhasználatáról emellett speciális rendelkezéseket is tartalmazott. Ezek egyike szerint a városok és a községek községi, egyházi és iskolai ügyekben ügykezelési nyelvüket „szabadon választhatták”. A városok és községek belső ügykezelési nyelvükről tehát maguk dönthettek, arra nem a generálisan magyar előíró rendelkezés volt érvényes. A községnek szóló „rendeleteknek és parancsolatoknak” bármely hatóságtól a község ügykezelési nyelvén kellett születniük, azaz a királyi rendelet a választott nyelvhez való alkalmazkodást írta elő, azonban a községek felsőbb hatóságok felé küldött iratairól külön nem szólt. Bár feltételezhetően az uralkodói akarat arra irányult, hogy a községekkel való érintkezés mindkét irányban a községek választott nyelvein folyjon, a pontatlan megfogalmazás folytán a rendelkezés úgy is értelmezhető, hogy a községektől a járási hatóságok felé irányuló érintkezésre az általános, magyar nyelvet előíró rendelkezés vonatkozott. A királyi leirat továbbá az egyént illető nyelvi jogok maradéktalan érvényesülését, a közigazgatásnak az állampolgárhoz való nyelvi alkalmazkodását helyezte előtérbe; külön, az egyéni jogok keretében tárgyalja a lakosok nyelvi jogait (ide véve még politikusi, önkormányzati képviselői tevékenységük egy részét is), igen kiterjesztően szabályozva azokat, miszerint bárki a törvényhatósági vagy községi képviselőtestületekben, az országban divatozó bármely nyelven felszólalhatott, emellett bármely hatósághoz ugyanezen a nyelveken intézhetett beadványokat, amelyekre a választ szintén a beadvány nyelvén kellett kapniuk. A községeket illetően tehát szabadon választott ügykezelési, felsőbb hatóságoktól (járás) irányuló érintkezési nyelvet tett lehetővé az 1860-as nyelvrendelet, „lefelé” pedig alkalmazkodniuk kellett az egyén által választott (a vidéken elterjedt valamely) nyelvhez, mindkét irányban.

Adódik a kérdés, hogy kik választották a községi jegyzőt a községekben. Korabeli forrásokot, melyek egyértelművé teszik a lakosság befolyását a közigazgatásra, a „régí” községi törvény (1836. évi IX. tc.), az ideiglenes megyei hatósági törvény (1848. évi XVI. tc.) és az 1870-ig született ideiglenes szabályrendeletek

³ A hivatalos nyelv jelentette így az átfogó kategóriát, azon belül a belső hivatalos vagy ügykezelési nyelv az adott hatóság mindennapi működése során keletkező iratainak nyelvére, míg az ezen kívüli, szűkebb értelemben vett hivatalos nyelv a hatóság külső érintkezési nyelvére vonatkozott. Az 1860-as nyelvrendelet az „ügykezelési” („Geschäftssprache”), és „hivatalos” („Amtssprache”) nyelv terminológiát használja. Lásd *Deák Ágnes*: Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben. *Történelmi Szemle* 4. (2019) 681–701., 698–699. Vö. *Beimel J. – Kozma Vazul*: Megyei Alkotmányos mozgalmak VII–VIII. Pest 1861. A kabineti irat egy ismert változata megtalálható: „A” jelzéssel „Hirdetmény” fogalmazvány a községekhez, 1865. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) D 191. Abszolutizmus kori iratok, M. kir. Helytartótanács, elnöki iratok (a továbbiakban: D 191.) 7976. III.1864.; *Edmund Bernartzik*: Die österreichischen Verfassungsgesetze. Leipzig 1906. 201–202.

jelentik. A községi közigazgatás az Andrássy-kormány 1867. februári felállításáig nem volt egységes.⁴ Források szólnak mind a községi jegyzők választásáról, mind a központi kormányzás (Helytartótanács, illetve annak alárendelt megyei helytartók) általi kinevezéséről is 1861 után.⁵ A községjegyzőknek azonban kinevezés esetén is bírniuk kellett a(z ekkor még külön képviselői szerv nélküli) községi lakosság bizalmát is.⁶ Arról nincs adatunk, hány választott községi jegyző maradt hivatalban 1861 után, azonban egy bács-bodrog vármegyei község biztosan maga (gyűlése által) választotta jegyzőjét a provizórium idején is.⁷

Az uralkodói akarat és a nyelv⁸

1862 áprilisban indult meg a Helytartótanács akciója, hogy felmérje a vármegyei törvényhatóságok nem magyar vagy „vegyes” lakosságú községeiben a nyelvi

⁴ *Barta László: A községjegyzői intézmény története Magyarországon II.* Bp. 1882. 33.

⁵ 1870-ig a községi jegyző nem volt a község klasszikus értelemben vett tisztviselője. *Horváth Zoltán: A községi önkormányzat és a parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914.* I–II. Bp. 1972. II. 601.

⁶ A végrehajthatlan 1859-es községi pátens részletesen rendelkezett községi képviselő felállításáról, azonban arra az 1870-es községi törvényig várni kellett. Lásd *Barta László: A községjegyzői intézmény története Magyarországon I.* Bp. 1882. 157., 161., 164.; *Alsó László: A község jogállása.* In: *Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből Némethy Károly születésének 70. évfordulója és a magyar közigazgatás félszázados fennállása alkalmából.* Szerk. Mártonffy Károly. Bp. 1932. 221.

⁷ Más törvényhatóságok mind kinevezett, mind választott jegyzőre szolgálnak példát. Bács-Bodrogot illetően egy forrás arról számol be, hogy a német többségű Almás (németül Almasch, ma Bácsalmás) egy forrongás során elűzte jegyzőjét, holott az szükségtelen volt, mert lehetőségük lett volna a községgel kötött szerződését törvényesen felbontani. *Horváth Z.: A községi önkormányzat i. m.* 591.; *Sashegyi Oszkár: Munkások és paraszток mozgalmi Magyarországon 1849–1867.* Iratok. Bp. 1959. 416. Az 1862-es bihari felmérés emellett utal rá, hogy „amennyiben Póti kizárólag magyar, Terebes egy jegyzőt tartani nem képes, magyar egyén is viheti a község ügyét” – ami arra utal, hogy legalábbis Biharban a jegyzőket központilag nevezték ki. A községi jegyzők nyelvismeretének kimutatása. Álmosd 1862. dec. 6. MNL OL D 191. 10055.III.182.

⁸ Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a forrásokra. Dányi Dezső statisztikai kiadványában említést tesz egy, a Helytartótanács 1862 januári körrendelete alapján a megyei kormányzók által végzett (az év februárjára várt) felmérésről, amely többek között a helységek jogállását, 1857-es népességszámát és „túlnyomó divatozó nyelveit” kérte megküldeni, de anyanyelvi vagy nemzetiségi adatokat továbbra sem. Túlnyomónak Dányi szerint azt a nyelvet kellett tekinteni, amelyet a lakosoknak több mint a fele „beszél”, ilyen többség hiányában „vegyesnek” kellett a lakosság nyelvet minősíteni. Az összeírásnak a levéltárakban nincs nyoma, de az 1863-as országos helységnévtár a szerző szerint ezen adatok alapján készült. *Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Készült a KSH Népszámlálás Módszertani osztályán. Bp. 1993. (<https://bit.ly/3kiVzke>, letöltés 2021. máj. 5.). E helységnévtárat a tanulmány alapjául szolgáló statisztikai összeírásokkal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy rendszertelen egyezéseket találunk a községek össznépességét illetően a vármegyékben; Bács-Bodrogban 93 egyező adat mutatható ki 20 eltérés mellett. *Emich Gusztáv: B.-R.-A.-P.: Magyarország helynévtára. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával, mint az 1863. év elején fennállott.* Pest 1863. (<https://bit.ly/3IDV04a>, letöltés: 2021. máj. 5.). A szakirodalom hivatkozásokban elterjedt rövidítés a kiadást kieszközlő négy tisztviselő nevét (Balajthy Imre, Reviczky Sándor, Aranyossy Sándor, Peöcz Elek) fedi. *Dányi D.: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m.* 19.

viszonyokat. Vármegyei választott szervek hiányában az azok élén álló megyekormányzók (Bács-Bodrog vármegyében a főispáni helytartó) feladata volt a lebonyolítás, akik a járást irányító szolgabíróknak delegálták a községek vizsgálatát. Pálffy Móric helytartó a körrendeletében az 1860-as nyelvrendelet megfelelő alkalmazásával indokolja a felmérést a községek szabadon választott ügykezelési nyelvére hivatkozva, hogy a felsőbb hatóságok tudhassák, utasításaikat milyen nyelven szövegezzék – a nyelvrendelet rendelkezéseinek megfelelően –, ezért kívánta a községek nyelvi viszonyait feltérképezni.⁹ A kormányzat nemcsak a közigazgatás jövőbeni – nyelvhasználati szempontból hatékonyabb – működésére gondolt, hanem egyúttal a nyelvrendelet addigi betartását is fel akarta mérni, azaz hogy a királyi leirat milyen mértékben jött „már addig alkalmazásba”, így a községben „lélekszám szerint divatozó” és az „alkalmazásba vett ügykezelési” nyelv felmérésére utasította a vármegyéket.¹⁰

Bács-Bodrog vármegyében a felmérést „túteljesítették” az adatszolgáltatók, ugyanis az 1862. június 3-án keletkezett kimutatás¹¹ a homogén magyar községekről is közölt adatokat, ami lehetőséget ad a nyelvi viszonyok és az állami politika teljes körű összehasonlítására a felmérést e célból elrendelő Helytartótanács mellett a történettudomány számára is. Így képet alkothatunk mindegyik járás, következésképp a vármegye népességének anyanyelvi megoszlásáról és az egyes ügykezelési nyelvek lakosságszámot érintő megoszlásairól is egy olyan időszakban, amelyről eddig nem állt adat a historiográfia és a statisztika rendelkezésre. Arról jelenleg nincs tudomásunk, hogyan születtek az adatok: a szolgabírók visszanyújtak-e az 1850-es népszámlálás adataihoz, vagy a községi bíróktól kértek aktualizált adatokat. Az is elképzelhető, hogy részben az 1857-es népszámlálás adatait használták fel a községek összlakosságát illetően (a jelenlévő vagy jogi/honos népességet tekintve, akár községenként eltérően),¹² de az anyanyelvi adatok semmiképpen sem származhatnak 1857-ből, mert akkor nem írták össze azokat.

Az 1862-es felmérés története nem szorítkozik a május-július folyamán felküldött lakosságszámra, illetve az anyanyelvi és községben divatozó nyelvek adataira. Az 1860-as rendelet ugyanis nem mindenhol oldotta meg a helyzetet, ezért az uralkodó ezen első helytartótanácsi felmérés után, 1862 július 27-én értelmiségi memorandumára válaszul újabb rendeletben szabályozta a községek nyelvének meghatározását. Ugyanis a panaszok szerint a megyei hatóságok nem tartották be

⁹ Pálffy Móricz helytartó körrendelet-fogalmazványa a vármegyékhez. Buda, 1862. máj. 7. MNL OL D 191. 10 055.III.1862.

¹⁰ Uo.

¹¹ Piukovits Ágoston főisp. helytartó: kimutatása törvényesen egyesült Bács-Bodrog megyebeli községekben létező nemzetiségeknek és azokban divatozó nyelveknek lélekszám szerént. Zombor, 1862. jún. 3. MNL OL D 191. 10055.III.182.

¹² Lásd a 8. jegyz.

az 1860. október 20-ai uralkodói rendelkezéseket. Ferenc József az Arad, Temes és Közép-Szolnok vármegyékből érkezett román panaszok nyomán döntötte el, hogy orvosolja a helyzetet.¹³ Az új rendelet hatálya a nem magyar lakosságú községek nyelvének meghatározására terjedt ki. Eszerint a már rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján kellett a községben azon nyelvet községi nyelvvé tenni, amelyet a többség használ. Vegyes ajkú községek esetén, amennyiben ezen döntés ellen panasz érkezik, a járási szolgabírónak kellett egyezséget kieszközölnie. Amennyiben ez sem sikerült, vagy alapos kétely támadt, hogy a község lakosainak akarata ettől eltérő, a megyei kormányzónak kellett megkísérelnie a közvetítést. Ha ez sem eredményezett „az érdekelteket megnyugtató egyezményt”, a község választópolgárai szavazással dönthettek az ügykezelési nyelvről. A lakosságnak még ezt követően is megvolt a joga, hogy a szavazás eredménye ellen fellebbezhessen.¹⁴ Az, hogy a községi nyelvet a helyi közösség határozza meg, az 1862-es rendeletnek csak „végső megoldása”, míg az októberi diplomához csatolt leirat még kizárólag annak kezébe adta az ügykezelési nyelv eldöntésének jogát. Ez a nyelvi jogok terén lévő visszalépés, „központi intervenció” is az 1860-as rendelkezés hiányos végrehajtására, diszfunkciójára utal, amennyiben nem szavazásra, döntésre, hanem elsősorban meglévő statisztikai alapra helyezte a községi nyelv meghatározását.

Az 1862-es nyelvrendeletet követően került sor a Helytartótanács második felmérésére az év őszén. Ennek közvetlen kiváltó oka egy, a nagyváradi rendőrigazgatóságtól érkezett hangulatjelentés volt, amely szerint a jegyzők nem értik a lakosság nyelvét.¹⁵ Pálffy Móric helytartó az első felméréshez viszonyítva egységesebb statisztikát várt el: október 14-én mellékelt sablon szerinti kimutatásra adott utasítást a községek jegyzőinek (írásbeli, illetve szóbeli) nyelvismeretét járáások szerint listázandó, egy hónapos határidővel. Bács-Bodrog vármegye főispáni helytartója, Piukovits Ágoston november 11-én kelt kimutatásához csatolta a községekben „túlnyomólag divatozó nyelveket” is, az összevetés céljával, míg a júniusi első kimutatásban a községek és városok lélekszámát és nemzetiségi vagy nyelvi megoszlását tüntette föl.¹⁶ A forrásokban, így köztük az utasításokban, nem fejtették ki, hogy pontosan mit kell érteni „divatozó” vagy „túlnyomóan divatozó” nyelven (néhány későbbi népszámlálásokkal

¹³ *Deák Ágnes*: Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt. *Századvég, újfolyam* 2008. 4. sz. 51–77.; *Uő*: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. *Magyar Kisebbség* 14. (2009) 1–2. sz. 17–37.

¹⁴ A román és egyéb nem magyar ajkú községekben használandó hivatalos nyelv iránt július 27-ei legmagasabb határozat. Károlyi László és Beke Kálmán aláírásával leirat az uralkodó parancsából a helytartótanácsához. Bécs, 1862. aug. 20. (másolat). MNL OL D 191. 16521.III.1862.; *Deák Ágnes*: *Kísérlet* i. m. 699.

¹⁵ „Községi jegyzők nyelvismerete gyűjtőakta.” É. n. [1862]. MNL OL D 191. 19223.III.1862.

¹⁶ Piukovits Ágoston főispán helytartó: a vármegyebeli községi jegyzők nyelvismeretének kimutatása. Zombor, 1862. nov. 11. MNL OL D 191. 10055.III.182., itt: Anyanyelv és nemzetiség alfejezet.

ellentétben); az anyanyelvet azonban biztosan nem, hiszen azt emellett külön („nemzetiség”) szerepeltették a kimutatások. Álláspontom szerint a divatozó nyelv a község hétköznapi életében „érzékeltető”, a községbeliek által értett, egymás közt beszélt és írásban (kereskedelmi célú feliratok stb.) legtöbbit használt nyelv. Nem azonos tehát az 1863-as helységnévtárban szereplő „túlnyomó divatozó nyelvvel” (amelynek aszerint azt kellett tekinteni, amelyet a lakosságnak több mint a fele beszél), már csak azért sem, mert a helységnévtárban szereplő divatozó nyelvek sok eltérést mutatnak a vizsgált 1862-es statisztikában feltüntetettektől.¹⁷ Arra az értelmezésre, miszerint a divatozó nyelven a hétköznapi érintkezésben legtöbbit használt nyelv(ek)et értették, utal az is, hogy több községből két vagy három „túlnyomóan divatozó nyelvet” jelentettek a szolgabírák, beszélőit nem számszerűsítve, azaz településenként általában mérve.¹⁸ A vármegyéről készült kiterjedt statisztikai felmérés révén képet kaphatunk a tágabb értelemben vett vármegye szabad királyi városainak, járásainak és községeinek nemzetiségi (anyanyelvi) összetételén túl arról is, hogy a különböző anyanyelvekkel rendelkező, számos esetben kevert lakosság milyen nyelvet használt a hétköznapi hivatali érintkezésében. A tanulmány terjedelmi korlátaira figyelemmel azonban Bács-Bodrog járásonkénti (Felső, Közép, Alsó, Telecskai és Tiszai járások) és szabad királyi városokkénti (Újvidék [szerbül Novi Sad, németül Neusatz, ma Szerbia], Zombor [szerbül és németül Sombor, ma Szerbia] és Szabadka [szerbül Subotica, németül Maria-Theresiopel, ma Szerbia]) elemzését nem végezhetem el, itt a statisztikai adatokat vármegyei és vármegyei-szabad királyi városi összefűzésben vizsgálom.

Módszertani nehézségek, az elemzés szempontjai

A két 1862-es felmérés adatait összevonva tartalmazó adatbázis statisztikai elemzésének alapját 15 adatsor képezi: a települések listája, azok lélekszáma, az azon belüli magyar, német, szerb, „dalmata”, „tót”, rutén és zsidó lakosság lélekszáma, a községekben használt („túlnyomólag divatozó”) nyelv, a települések ügykezelési nyelve, hivatalos nyelve, a községek jegyzőinek neve, valamint írásbeli és szóbeli nyelvtudásuk.

A településeket illetően az első, júniusi felmérés 114 helységet, míg a jegyzőkről és a divatozó nyelvekről szóló, novemberi 107-et tartalmaz. A járásokhoz nem számolt Baja rendezett tanácsú város mellett ugyanis a második kimutatásban nem

¹⁷ Lásd a 8. jegyz.; *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 18–19. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy Nógrád 1862-es adatközlői feltüntettek „divatozó” és külön „túlnyomó” nyelveket is, ám a kettő legtöbbször azonos volt. Kimutatás a nem magyar vagy vegyes nemzetiségi községeknek és pusztáknak. Balassagyarmat, 1862. aug. 21–22. Föllke Károly főjegyző. „Községi jegyzők nyelvismerete gyűjtőakta.” É. n. [1862]. MNL OL D 191. 19223.III.1862.

¹⁸ Valószínűsíthetően a községi nyelv megállapításáról szóló 1862 júliusi királyi rendelet „többség használ” fordulatából következett a „túlnyomólag divatozó nyelv” kérdőpontja az ugyanazon év október-novemberében készült felmérésben.

szerepelnek Zombor, Szabadka és Újvidék szabad királyi városok, azaz a városi törvényhatóságok adatai sem, hiszen igazgatásuknak nem volt része a községi jegyző. Az első felmérés emellett tartalmazott három pusztát is,¹⁹ amelyeket a második felmérés nem, elemzésünk során ezeket a megfelelő járásokba tartozóaknak tekintjük, a jegyzők nyelvismeretének vizsgálatakor azokat szintén figyelmen kívül hagyva.²⁰

Anyanyelv és nemzetiség

Piukovits Bács-Bodrogot illető júniusi adatszolgáltatása a „községekben létező nemzetiségeknek és azokban divatozó nyelveknek lélekszám szerinti” kimutatását tartalmazza,²¹ ami utal rá, bár nem dönti el egyértelműen, hogy anyanyelvi csoportokat vagy nemzetiségeket kíván-e számszerűen kimutatni. A számoszlopok jelölése „magyar”, „német”, „szerb”, „dalmata”, „tót”, „ruthen” és „zsidó”. Az első hat ebből jelölhet anyanyelvet és nemzetiséget is, míg a zsidót legfeljebb nemzetiségként használhatták az adatközlők. Emellett az is a számadatok „nemzetiségi voltára” utal, hogy a más vármegyéből érkező felmérések már csak a nemzetiségek lélekszám szerinti kimutatásáról szólnak, bár más adatközlőtől származnak. Az adatok eredetére is legfeljebb részlegesen tudunk következtetni. Az első modern, bár pontatlannak tartott, 1850-es (birodalmi) népszámlálás a nemzetiségi hovatartozásra kérdezett rá, nem pedig az anyanyelvre. A nemzetiségre ez után 1941-ig nem kérdezett rá Magyarországon végrehajtott országos népszámlálás, így pontos adatunk erről nincs. Az 1850-es katonai-közigazgatási népszámlálás Bács-Bodrog vármegyét illetően nem is tartalmaz külön adatsort – hiszen ideiglenesen megszünt a vármegye is –, csak a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságra mint egészre nézve összesítették a számsorokat. Az 1857-es népszámlálás ráadásul nem tartalmazott sem a nemzetiségre, sem a nyelvre vonatkozó kérdőpontot.²² Az anyanyelvi csoportok kimutatását tovább nehezíti, hogy a dualizmus korának csak a második (1880-as) népszámlálása kérdezett rá az anyanyelvre, a korszak első (1869-es) országos népszámlálása csak a felekezeti megoszlással kapcsolatosan szolgál releváns adatokkal

¹⁹ Borsod (ma Bácsborsód), Rasztina (ma Haraszi, szerbül Rastina, ma Szerbia) és Roglatica (ma Andrástelke, szerbül Gornja Rogatica, ma Szerbia) puszták. Járási besorolásuk alapja: *Emich G.*: B.-R.-A.-P. i. m.; *Fényes Elek*: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 2., 3. kötet. Pest 1837.

²⁰ Tekintve, hogy a három említett pusztát kizárólag magyar anyanyelvű lakossággal rendelkezett, tekinthetjük őket magyar divatozó nyelvű községeknek annak ellenére, hogy nem szerepeltek az azt listázó felmérésben, és hogy Rasztinánál magyar és német divatozó nyelveket rögzített az 1863-as helységnévtár. *Emich G.*: B.-R.-A.-P. i. m. 672.

²¹ Lásd 11. jegyz.

²² Azt csak Fényes Elek – utóbb sok statisztikusi kritikával illetett – vallásfelekezetek alapján korrigált becslése próbálta megadni. *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 66.; *Fényes Elek*: A magyar birodalom nemzetiségi és ezek száma vármegyék és járások szerint. Pest 1867. 11.

(az 1857-eshez hasonlóan). Az összlakosságot illetően tehát az 1862 júniusi felmérés készítői kiindulhattak az 1857-es népszámlálás adataiból, hiszen az általunk vizsgált statisztika a községek közel négyötödét illetően azonos adatokat mutat a fentebb említett helységnévtárral, és az 1857-es népszámlálást is elsősorban a községek hajtották végre²³ – az eltéréseket a jelen lévő és honos/jogi népesség kategóriáinak következtelen használata is eredményezheti –, ám a nemzetiségi/anyanyelvi adatok eredetére ez továbbra sem ad választ. Amennyiben „felsorzást” alkalmaztak az 1850-es nemzetiségi adatokból az 1857-re elért összlakossági növekmény alapján, a „dalmata” elemet továbbra sem vehették 1850-ből.²⁴

Elemzésünk során az 1862-es nemzetiségi adatsorokat kezelhetjük anyanyelvi csoportokként is (a zsidóságot leszámítva), hiszen bár továbbra sem tudjuk, hogy a felmérés készítői a lakosság anyanyelvét vagy nemzetiségét kérdezték-e, esetleg az előbbit mérve nemzetiségként kezelték, azonban a felmérések célja a nyelvi viszonyok megismerése volt, hogy megfeleltethessék a közigazgatás „nyelvtudását” és nyelvhasználatát a lakossáéval, így vizsgálatunkkor anyanyelvi csoportokként is kezelhetjük a feltüntetett hat nemzetiséget. A felsorolt hat nemzetiséget illető megjelölés mindegyike egyébként (ügykezelési, jegyző által beszélt stb.) nyelveket is jelölt a júniusi és novemberi felmérésekben. Arad, Bars és Gömör szintén nemzetiségeket mutatott ki a nem magyar többségű községeikben, Temes felküldött kimutatása szinonimaként használja a nemzetiséget és a divatozó nyelveket felirata címében, míg a zsidók számát „izrael” megjelöléssel a „divatozó nyelvek” jelű számoszlopokba írja.²⁵ Temes mellett Bihar királyi biztosa „keverte” a nemzetiséget a divatozó nyelvvel, előbbi statisztikája megnevezéseként, utóbbi azon belül a szám szerinti oszlopok megnevezéseként.²⁶

A zsidókat illetően a Bács-Bodrogból küldött kimutatás olyan tekintetben egyedi, hogy az csak Temes vármegye kimutatásában szerepel még, ám ott nem minden községre vonatkozóan.²⁷ Egyedül Máramaros királyi biztosa széljegyezte a zsidó lakosság 1857-es számát, hozzátéve, hogy „az időről progresszív számíttatván egyes kimutatások szerint a szaporodás – mostmár (sic!) a zsidók itteni száma 20 000-re

²³ Dányi D.: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 11.

²⁴ Lásd Kik a magyarországi „dalmaták” alfejezet.

²⁵ Amely akár a jiddis nyelvre is utalhat. Kimutatás a nem magyar vagy vegyes nemzetiségi községekről, Aradi járás, 1862. jún. 11., kir. bizt.; 980. sz.; Kimutatás a nem magyar vegyes nemzetiségű községekről és az ott alkalmazásba vett ügykezelési nyelvről. Bars, 1862. jún. 4., Bars kir. Biztosa; Kimutatás a nem magyar vegyes nemzetiségi községekről és az ott alkalmazásba vett ügykezelési nyelvről. Romaszombat, 1862. jún. 17., Korcsku J. kir. bizt.; E megyében létező lélekszám szerinti különb nemzetiségi nyelveknek az egyes községekben divatozó nyelveknek megnevezésével. Temesvár, 1862. júl. 22. A fő- és alszolgabírói jelentésekből hyven bevezetett Ujfalusy Zsigmond megyei kiadó.

²⁶ Kimutatás a nem magyar vegyes nemzetiségi községekről és az ott alkalmazásba vett ügykezelési nyelvről. Nagyvárad, 1862. aug. 21. Hajdu Lajos főisp.

²⁷ Legalábbis a helytartótanácsi gyűjtőaktában rendelkezésre álló összesen 9 vármegyéből beküldött kimutatások alapján.

tétek. Azonban semennyiben egy nemzetiséghez sem tartoznak, s rájuk rovat nem létezik a fenti nemzetiségi kimutatásba be nem vezetethettek.”²⁸ A megjegyzésből arra is következtethetünk, hogy – legalábbis a zsidókat illetően – Bács-Bodrogban is az 1857-es adatokból következtek az 1862-es állapotra. A királyi biztos álláspontja pedig nemzetiségi hovatartozásukról (pontosabban nem tartozásukról) a Schmerling-provizórium konzervatív elitjének vélekedésére vezethető vissza, amely a(z 1867-ig) politikai jogokkal nem rendelkező zsidóságot ekkor nem tekintette a nemzet részének, Magyarország „klasszikus” nemzetiségeitől eltérően.²⁹

Kik a magyarországi „dalmaták”?

Bonyodalmat okoz a korszak kutatójának a római katolikus délszlávok azonosítása is. Az 1850-es népszámlálás a „kétség nélküli” horvátokat, Horvátország, illetve a Muravidék lakosait „horvát”-ként tünteti föl (nemzetiségként), míg a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság – így a későbbi Bács-Bodrog vármegye – területén élő délszlávokat szerbként. A nemzetiség megállapítását ekkor a háztartásfők nyilatkozatához köthették.³⁰ Az ott élő bunyevác vagy dalmata lakosságot pedig a római katolikus valláshoz tartozók és a délszláv nyelvet beszélők metszete mutatja ki, azaz mindenki délszláv, aki nem ortodox vallású. Azonban e népcsoport behatárolása nehézségekbe ütközik. Az 1850-es népszámlálás során a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságban élő szerb nemzetiségűnek regisztrált délszlávok számából még az ortodox népesség számát sem vonhatjuk le,³¹ hiszen így a koronataromány relatív többségét alkotó román elem ortodox részével is csökkentenénk a szerbek számát. A német, illetve magyar lakosság számának levonása a római katolikus vallásúak összességéből sem célravezető, hiszen a német és magyar lakosság körében számolnunk kell protestáns vallásokat követőkkel is. A római katolikus délszlávok létszámát illetően így különös jelentőségük van az 1862-es statisztikai adatoknak, azok „dalmátjai” révén.³²

²⁸ Kimutatása a Máramaros megyében létező nemzetiségeknek lélekszám szerint, és a községekben divatozó ügykezelési nyelveknek. Jelzet nélkül, „Községi jegyzők nyelvismerete gyűjtőakta.” É. n. [1862]. MNL OL D 191. 19223.III.1862.

²⁹ Az e szellemben született 1863-as helytartótanácsi törvényjavaslat-tervezetről lásd *Csernus-Lukács Szilveszter*: Felfrési javaslat a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, 1862. Századok 151. (2017) 189–200. A témáról lásd még *Konrád Miklós*: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. Századok 154. (2020) 903–934.; *Prepuk Anikó*: Miért nem nyert képviseletet az izraelita felekezet a dualizmuskori főrendiházban? Századok 154. (2020) 935–962.

³⁰ *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. Bp. 2000. 67. A korszak felfogásáról a nemzetiiség meghatározását, nemzetiség és anyanyelv kapcsolatát illetően lásd uo. 60–68.

³¹ Uo. 10. Elenyésző számú „horvát”-nak regisztrált mellett. *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 61.

³² A tanulmány tárgyát követő korszak módszertanát vizsgálva egyébként megállapíthatjuk, hogy a római katolikus délszlávokat illető nehézségek feloldása később is bonyodalmakba ütközik. Az 1880-as népszámlálás során hiába írták (vesszővel, nem kötőjellel) elválasztva a szerb és a horvát nyelvet, a

Fényes Elek Bács-Bodrog vármegye római katolikus délszlávjainak lélekszámát az 1857-es statisztika „kiigazításakor” 40 393-ben állapította meg, mint „sokácokat” a vármegye tág értelemben vett területén.³³ Őket dalmát eredetűnek írja, kiknek bunyevác az exonímájuk („kiket bunyevácoknak is neveznek”), és „szívből lélekből buzgó magyarok”-nak tartják magukat.³⁴ Fényes Elek ezen utóbbi állítását alátámasztja az az 1861-es petíció, amelyet Zombor bunyevácai írtak a Helytartótanácsnak a szerbek és a római katolikus délszlávok, magyarok és németek között a városban kialakult politikai konfliktus során. Ebben magukat „római katolikus dalmaták”-nak nevezik, akik „a magyar hazának rendületlen hívei”. A szerbet és a dalmátot a szláv nyelv két dialektusaként említik – „ugyanazon egy nyelvet, a szlávot dalmata és szerb dialektusban” beszélőként –, magukat a szerbekkel „nemzeti és nyelvi” rokonságban állónak (azaz nem azonos nemzethez tartozónak), egyúttal „magyar nemzethez szító, vele élni-halni akaró”-nak nevezik – a nemzet fogalmát a dokumentumon belül is többretegűen, többféle jelentéssel értelmezve. A szerbekkel politikai téren meglévő szembenállásukat is („a két rokon szláv nyelv közt legyőzhetetlen ellenszenv uralkodik”) azzal hangsúlyozták az iratban, hogy „a római katolikus dalmaták a Szerbvajdaságot jobban gyűlölik, mint az igazi magyarok”, eredetét pedig arra vezetik vissza, hogy a szerbek Belgrád és Szentpétervár, míg a „dalmaták” Pest felé tekintenek.³⁵

Így az 1862. évi első felmérésben szereplő „dalmata” anyanyelvű lakossággal azonosnak kell tekintenünk a második felmérésben a „dalmata” mellett használt „sokác” megjelölésű csoportot is. A községi jegyző – bár nem ő, hanem a bíró volt a községi önkormányzat vezetője – tartotta a kapcsolatot a községbeliekkel, illetve ő készítette a felsőbb hatóságok felé indított iratokat, kvázi a „közigazgatás kapujaként”. A község írásbeli kommunikációjának felelőseként nyelvismerete kiváltképp releváns. Mivel a második felmérés alapján mindegyik jegyző „írta” a német nyelvet (és hét jegyző kivételével a magyart is), elemzésünkben a szerb nyelven író jegyzőt minden esetben a

statisztika egy számolási egységnek vette, kvázi szerbhorvát nyelvet használva, még Fiume esetében is. Még egy 1907-es képviselőházi horvát-szlavónországi szerb képviselő felszólalásakor érvek is elhangzottak a két nyelv azonossága mellett. *Cieger András*: Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918). In: *A magyar–horvát együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. – Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*. Főszerk. Fodor Pál – Sokcević Dénes. Szerk. Jasna Turkalj – Damir Karbić. Bp. 2015. 426–435., 417.

³³ *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 64–70. Ez alatt értve a vármegye földrajzi területéhez tartozónak feltüntetett városi törvényhatóságokat is.

³⁴ *Fényes E.*: A magyar birodalom nemzetiségei i. m. 9.

³⁵ A petíció a városban a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1860–1861-es megszüntetése után (az alakuló december 29-ei rendeletével szüntette meg a különálló igazgatási egységet, a vármegyei hatóságok január-február folyamán alakultak meg) ismét fellángolt városvezetési vitákról szólt. Fényes hasonló megnyilvánulásokról ejt szót, ezekből a nemzeti hovatartozásra lehet következtetni (nem politikai jellegű petíciók kapcsán) a máramarosi románok és rutének, illetve trencsényi szlovák földbirtokosok részéről. *Fényes E.*: A magyar birodalom nemzetiségei i. m. 7.

római katolikus délszláv lakossággal szóbeli és írásbeli érintkezésre is képesnek tekintjük a latin ábécé ismerete révén. Ez azért is indokolt, mert a kimutatás nem tüntetett fel szerb és dalmát nyelven is beszélő jegyzőt, hanem csak az egyiket szerepeltették. Katymár és Monostorszeg (szerbül Bački Monoštor, ma Szerbia) esetében a második kimutatás például a túlnyomólag divatozó „dalmata” nyelv mellett a jegyző szerb írásbeli nyelvtudásával számolt, ami egyértelműen a jegyző cirill írásmódtudására utalt.

További módszertani megjegyzések

Mivel mind a két kimutatás a lakosság nemzetisége/anyanyelve, a divatozó nyelvek és a jegyző nyelvtudása alapján készült, külön problémát jelent a zsidó lakosság statisztikai besorolása a felmérésekben. Komoróczy Géza szerint a magyarországi zsidóság életében a héberről és jiddisről történő nyelvváltás a reformkori magyar nyelvtörvényekkel párhuzamosan ment végbe németre és elsősorban magyarra.³⁶ Tömeges magyarosodásuk is éppen az 1860-as években vette kezdetét, ekkor tehát még jiddis, esetleg német anyanyelvű lakosságról beszélhetünk. Amennyiben a helyiek megélhetéséhez szükséges volt, értették a környezetük nyelvét is, így például a magyart.³⁷ Jelen tanulmányban a települések ügykezelési nyelve és a jegyző nyelvismerete szempontjából tehát úgy ítéljük meg a zsidók nyelvhasználati viszonyait, hogy: ha a jegyző a magyar vagy német nyelvet bírta, nyelvhasználati jogaik érvényesültek, míg szláv ügykezelési vagy jegyzői nyelv esetén azok hiányával számolunk – tekintettel részlegesen német anyanyelvűkre és a jiddis statisztikabeli hiányára. Emellett nem tartjuk elképzelhetőnek azt, hogy egy magyarul tudó jegyzőt vagy magyar ügykezelési nyelvet a magyarul nem tudó zsidó lakosságra tekintettel váltottak volna le a korszakban. Bár Fényes említ szlovák, szerb, rutén és román „nemzetiségű” zsidókat, az 1850-es népszámlálás magyar vagy német nemzetiségűeknek sorolta be a közösség tagjait.³⁸ Hasonlóan magyar vagy német nyelvtudást kell figyelembe vennünk az egyének hatóságok felé küldött beadványainak elemzésekor is.

Bács-Bodrog vármegye (1862-es állapot szerint) öt járása lakosságának nemzetiségi/anyanyelvi összetételét itt nem hasonlíthatjuk össze a divatozó, ügykezelési és a községi jegyző által ismert nyelvekkel járásonként, ahogy a három szabad királyi város elemzése is terjedelmi korlátokba ütközik. Lényegesnek tartom azonban az említett közigazgatási egységeknek legalább a nemzetiségi/anyanyelvi összetételét bemutatni, amely szemlélteti Bács-Bodrog vármegye nyelvi

³⁶ Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig. Pozsony 2012. 1052–1055.

³⁷ Az adatokért Konrád Miklósnak tartozok köszönettel.

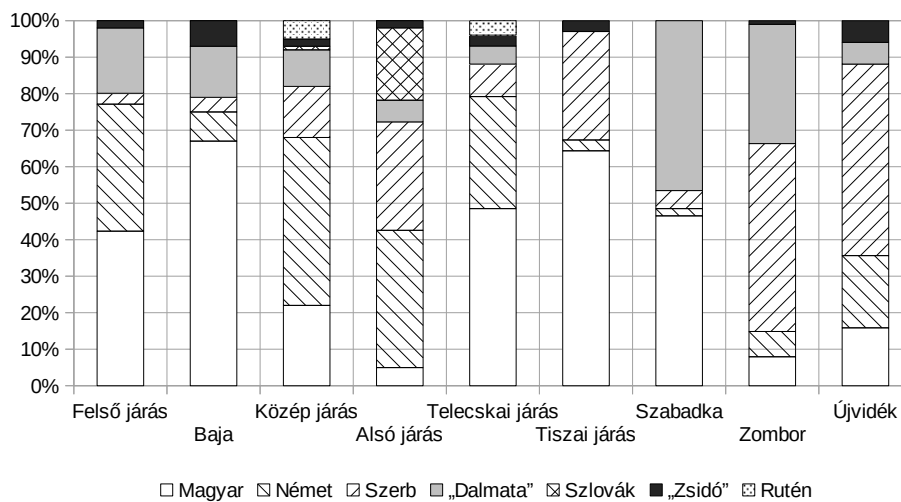
³⁸ Dányi D.: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 61.

sokszínűségét, és vizsgálhatóvá teszi egyes anyanyelvi csoportok területi eloszlását, illetve megmutatja a helyi többség-kisebbség viszonyrendszerét. (Az 1. táblázat, valamint az 1. és 2. ábra az itt leírtak szemléltetésére szolgál.)

1. táblázat A provizórium „óriásjárásai” és városai Bács-Bodrogban és lakosság megoszlásuk (1862)³⁹

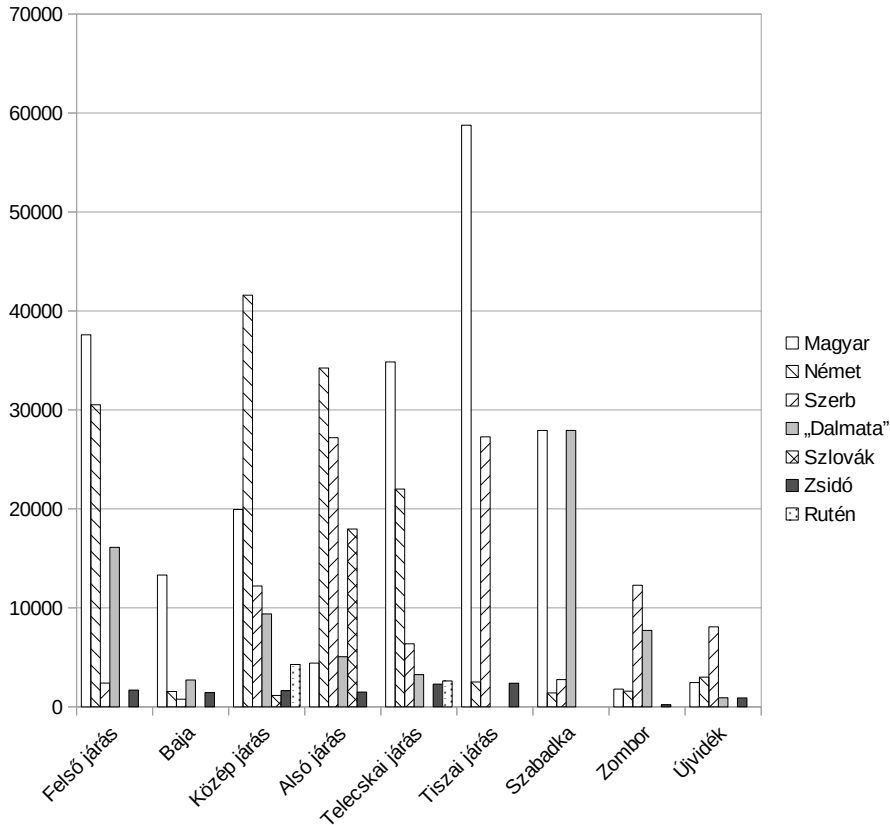
Közigazgatási egység (községei száma)	Összlakosság
Felső járás (26)	88 308
Közép járás (22)	90 183
Alsó járás (34)	90 356
Telecskai járás (16)	71 656
Tiszai járás (12)	90 945
A járasok összesen	431 448
Baja	19 780
Bács-Bodrog vármegye összesen	451 228
Zombor	23 580
Újvidék	15 340
Szabadka	60 000
Bács-Bodrog (tágabb értelemben véve) összesen	550 148

1. ábra Többség és kisebbség a járasok és városok nemzetiségei között

³⁹ A tanulmányban használt ábrák és táblázatok mindegyike a tanulmány alapját képező két forráson alapul, lásd 11. és 16. jegyz.

2. ábra Többségi és kisebbségi közösségek a járásokban
és a városokban arányosan szemléltetve (1862)

Nemzetiségi megoszlás, ügykezeltési nyelvek és a községi jegyzők

Bács-Bodrog népessége és a lakosság anyanyelvei

Az 1862-es statisztikákban rögzített adatok több összehasonlítást és következtetést is lehetővé tesznek. Elsősorban a felmérések népességszámra vonatkozó adatai töltenek be hiánypótló szerepet, ugyanis ez volt az első olyan kimutató, amely Bács-Bodrog vármegyét, annak járásait és községeit nemzetiségi és nyelvi tagolódás szempontjából vizsgálta. Magyarország – s Bács-Bodrog – anyanyelvi megoszlásáról eddig csak 1880-tól voltak megbízható adataink, így az 1862-es

statisztika alkalmas arra, hogy ezt a „demográfiai űrt” Bács-Bodrogot illetően kitöltse, és időben tágabb visszatekintést, összehasonlítási alapot nyújtson.

A törvényhatóság területét 5 járás 110 községe és Baja rendezett tanácsú város, együttesen 111 település alkotta. A három szabad királyi város, Újvidék, Zombor és Szabadka népességszámban összevéve mintegy a legnépesebb, Tiszai járással ért fel. Amint a 2. táblázatból kitűnik, a vármegyében relatív többséget alkotott a magyar „elem”, melyet a szabad királyi városokkal együtt számítva is megőrzött. A legnépesebb kisebbség a vizsgált területeken a német volt, amelyet a szerb nemzet(iség) követett, míg a római katolikus délszlávok, a szlovákok, zsidók és rutének együttevén a vármegye kevesebb mint egyötödét, a tágan vett Bács-Bodrognak (a szabad királyi városok népességével együtt számítva) pedig éppen egyötödét tették ki. Megállapítható emellett, hogy a tágan vett Bács-Bodrog lakosságának kicsivel kevesebb mint egynegyede élt városban; a szerb népesség aránya ehhez hasonló volt, a magyarok alig harmada, míg a „dalmatáknak” több mint fele volt városi lakos. A német, szlovák, zsidó és rutén lakosság zömmel falvakban élt. Emellett a vármegye 111 településéből 37 volt abszolút, míg 5 relatív német, 32 abszolút s 1 relatív magyar, 16 abszolút szerb, 10 abszolút és 2 relatív „dalmata”, 6 abszolút szlovák és 2 abszolút rutén többségű. A szabad királyi városok révén ez egy abszolút és egy relatív szerb többségű településsel egészült ki.⁴⁰

2. táblázat Milyen nemzetiségű volt, illetve milyen nyelveken beszélt Bács-Bodrog?

A vármegye (városaival és anélkül) népességének összesített kimutatása

	Az öt járás (110 község)	A vármegye (111 község Bajával együtt)	A tágan vett Bács-Bodrog (a vármegye, Szabadka, Zombor, Újvidék)
Összlakosság	431 448	451 228	550 148
<i>Magyarok</i>	155 563 (36,06%)	168 878 (37,51%)	201 043 (36,54%)
Németek	130 864 (30,33%)	132 409 (29,34%)	138 391 (25,16%)
Szerbek	75 438 (17,48%)	76 208 (16,89%)	99 319 (18,05%)
„Dalmaták”	34 082 (7,9%)	36 792 (8,15%)	73 346 (13,33%)
Szlovákok	19 116 (4,43%)	19 116 (4,24%)	19 116 (3,47%)
Zsidók	9 493 (2,2%)	10 933 (2,42%)	12 041 (2,19%)
Rutének	6 892 (1,6%)	6 892 (1,53%)	6 892 (1,25%)

⁴⁰ Szabadkán a felmérés szerint egyik csoport sem alkotott többséget a kimutatásban szereplő számtani egyenlőség miatt. Az 1862-es statisztika Szabadkát illetően minden bizonnyal becslésre hagyatkozott, amit az összlakosság tízezresre kerekített száma (60 000), a magyar és a „dalmata” lakosság egyenlősége, valamint a városban mai napig jelen lévő tradicionális zsidó közösség kimutatásbeli hiánya mutat. Az 1863-ban kiadott országos helységnévtár 54 774 fős, míg az 1869-es eszmei időpontú népszámlálás 56 323 fős összlakosságot mutatott ki, emellett ez utóbbi szerint 1331 fős zsidó lakossággal rendelkezett a város. *Emich G.*: B.-R.-A.-P. i. m. 724.; A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest 1871. (<https://bit.ly/3nK7oSK>, letöltés 2020. aug. 5.) (a továbbiakban: Cenzus 1887) 56.

A nyelvek elterjedése anyanyelvként, divatozó és ügykezelési nyelvként

Bács-Bodrog hat nyelvének elterjedését fentebb népcsoportonként (anyanyelvi csoportonként) szemléltettem. A felmérések alapján a nemzetiségi megoszlásnál kevésbé tarka képet mutatott a divatozó nyelvek elterjedése, melyek nyelvhasználati-nyelvismereti szempontból mintegy homogenizálták egy-egy község lakosságát – ha nem is minden lakos ismerte azt. A vármegye 110 községéből 103-nak egy divatozó nyelve volt, 7 település esetében jelentettek egynél több divatozó nyelvet a felmérések készítői:⁴¹ öt község esetében kettő, Bikityen (ma Bácsbokod) és Felsőszentivánon három divatozó nyelvvel számolhatunk. A térség ügykezelési nyelveinek összegzését lentebb végzem el, a lakosság politikai érdekérvényesítő erejének elemzése során.

A vármegye lakosságának 35,5%-a a 30 kizárólag *magyar* „túlnyomólag divatozó nyelvű” községben élt. Ezen településcsoport lakosságának 78,77%-a volt magyar, 2,93%-a zsidó, további 7,84%-a német, 7,68%-a szerb és 2,77%-a „dalmata”. A magyar volt az ügykezelési nyelvek terén is a legerterjedtebb: a vármegye lakosságának 40,33%-át tömörítő 35 községe (29 abszolút, 1 relatív magyar, 2 relatív „dalmata”, 2 relatív és egy abszolút német többségű), a tágan vett Bács-Bodrog 43,98%-a magyar ügykezelési nyelvű település lakosa volt.⁴² A magyar ügykezelési nyelvű községek lakosságának 77,16%-a volt magyar, 7,7%-a német, 6,89%-a szerb és 4,9%-a „dalmata” volt, míg 3,35%-a zsidó a vármegyében, míg a városi törvényhatóságokkal együtt számolva 69,57%-a magyar, 3,67%-a német, 6,32%-a szerb, 15,23%-a volt „dalmata”, 2,52%-a zsidó a csak magyar ügykezelési nyelvű településeknek.

A járások második legerterjedtebb nyelve a divatozó nyelvek tekintetében is a *német* volt; bár szám szerint e nyelv divatozott a legtöbb (37) községben, azok lakossága a járásokban élőknek „csak” a 28,35%-át tömörítette. Az itt élő népesség 82,85%-a volt német, 5,88%-a magyar, 3,97%-a szerb, 5,19%-a „dalmata” és 2,11%-a zsidó. A német volt a második leggyakrabban használt ügykezelési nyelv is: 30 abszolút és 1 relatív német többségű község használta azt kizárólagosan. Ez a járások összlakosságának több mint egyötödét érintette. Ezen lakosság

⁴¹ A szabad királyi városok, valamint Baja és a puszták esetében a statisztika nem tért ki a divatozó nyelvre, a három anyanyelvi tekintetben teljesen homogén lakosságú pusztát illetően ugyanakkor vélelmezhetjük a divatozó nyelvet. A divatozó nyelveket illető %-os számítás alapjául így a vármegyét Baja nélkül számolom.

⁴² Az ügykezelési nyelvek terén a magyar és a délszláv nyelvek esetén a számítást a szabad királyi városokkal és Bajával kiegészítve célszerű végezni, ahol a városi hatóság az említett nyelveket használta, vagy törekedett annak használatára. A német ügykezelési nyelv nem merült fel egyik város önkormányzatában sem, így annak csak a községek terén van relevanciája, hogy megállapítsuk, azok hány %-a használta azt ügykezelési nyelvként.

86,46%-a volt német, 5,2%-a szerb, 4,24%-a magyar, 3,18%-a „dalmata” és 1,89%-a zsidó.

22 községben divatozott a vármegye harmadik legelterjedtebb nyelve, a *szerb*. A járások lakosságának 16,6%-a élt ilyen településeken, kiknek 65,28%-a volt szerb, 8,97%-a magyar, 12,88%-a német, 3,1%-a „dalmata”, 8,41%-a szlovák, elenyésző része rutén és 1%-a zsidó. A szerb 13 abszolút szerb (köztük Újvidék) és 1 abszolút „dalmata” többségű község ügykezelési nyelve volt kizárólagosan, melyek lakossága Bács-Bodrog összlakosságának 10,51%-át tette ki. Ehhez a néptömeghez 69,93%-nyi szerb, 11,08%-nyi magyar, 10,78%-nyi német, 3,15%-nyi szlovák, 2,88%-nyi „dalmata” és 2,17%-nyi zsidó tartozott.⁴³

Nyolc község, a vármegye lakosságának 5,57%-a használta a „*dalmata*” divatozó nyelvet kizárólagosan. Ezen községek lakosságának 70,1%-a volt „dalmata”, 10,2%-a magyar, 16,8%-a német, elhanyagolható számban szerb és szlovák, illetve 2,2%-a zsidó. Kizárólagos ügykezelési nyelve már csak a 6 abszolút „dalmata” többségű községnek volt, ahol a térség lakosságának 3,29%-a élt. A községcsoportot 70,35%-ban „dalmaták”, 17,19%-ban német, 9,25%-ban magyar, 2,64%-ban zsidó, 1,4%-ban szerb és elhanyagolható mennyiségben szlovák népesség lakta.⁴⁴

A vármegye lakosságának 3,51%-át tömörítő 4 községében divatozott kizárólagosan a *szlovák* nyelv; az ott élők 85,77%-a volt szlovák, 8,05%-a magyar, 4,47%-a szerb, jelentéktelen számú német mellett, és 1,28%-a izraelita. 3 abszolút szlovák többségű településen volt csak szlovák az ügykezelés nyelve, ez a vármegye lakosságának 2,3%-át fedte le, 92,6%-os szlovák, 5,5%-os szerb, 1,28%-os zsidó lakossággal, elhanyagolható német kisebbség mellett.

A korabeli statisztikákban sokszor „orosz”-ként jelölt *rutén* nemzetiség két községében, Kucorán (szerbül Kucura, ma Szerbia) és Keresztúron (ma Bácskeresztúr, szerbül Ruski Krstur, ma Szerbia) divatozott, amelyek a vármegye lakossága egy ötvenedének adtak otthont. Az ott élők 76,28%-a volt rutén, rajtuk kívül más szláv népesség nem élt a két községben: további 8,31%-a volt magyar, 14,31%-a német és 1,1%-a zsidó. Rutén ügykezelési nyelve csak a törvényhatóság lakosságának alig 1%-át kitevő Keresztúrnak volt, amely 96,63%-os rutén többséggel rendelkezett, 2,82%-os magyar és elhanyagolható zsidó kisebbségek mellett.

A vármegye lakosságának csaknem egyhuszadát tömörítő 3 községben divatozott a *magyar* és a *szerb* nyelv egymás mellett. Ezen községeknek 52,6%-a volt magyar, 44,4%-a szerb anyanyelvű és 3%-a zsidó. A nyelvpár további 4 község

⁴³ A városi törvényhatóságokat hozzászámítva a térség lakosainak 10,51%-a élt szerb ügykezelési nyelvű településen, a szerbek aránya így az érintett települések összlakosságán belül már csak 69,93% volt a 11,08% magyar, 10,78% német, 2,88% „dalmata”, 3,15% szlovák és 2,17% zsidó lakos mellett.

⁴⁴ Az ügykezelési nyelvként kizárólagosan „dalmatát” használó települések lakosainak aránya azonban a szabad királyi városok figyelembevételével 3,29%-ra csökken.

(3 abszolút magyar és az abszolút szerb többségű Tiszaföldvár [ma Bácsföldvár, szerbül Bačko Gradište, ma Szerbia]) községi ügykezelési nyelve volt, azok a vármegye lakosainak 5,55%-át⁴⁵ tették ki. Ezekben 52,94%-nyi magyar többség mellett 44,2%-nyi szerb, 2,76%-nyi zsidó és kevés német élt.

A vármegyei népesség 1%-át sem kitevő Obrovácon (ma Boróc, szerbül Obrovac, ma Szerbia) szinte egyenlő arányban (50,04% – 49,76%) élő *németek* és *szerbek* anyanyelvei divatoztak, ami az elenyésző számú zsidó lakosságnak is megfelelhett. Ügykezelési nyelvként e kettőt 3 abszolút szerb és 2 abszolút német többségű község használta, melyek népessége a vármegye lakosságának 3,43%-a volt. A szerb többség (61,35%) mellett ez német (36,24%), magyar (5,08%), zsidó (4,25%) és szlovák (2,93%) lakosságot jelentett.

A két divatozó nyelvvél jellemzett községek közé tartozott még a vármegye lakosságának 1%-át kitevő Nemesmilitics (szerbül Svetozar Militić, ma Szerbia), ahol az 54,56%-ot kitevő *magyar* és a 43,3%-os „*dalmata*” népesség anyanyelvei divatoztak, amiket 2%-os zsidó lakosság egészített ki. Ezen nyelvpár ügykezelési nyelvként máshol nem szerepelt, míg a következő nyelvpárok csak egyes községek ügykezelésében fordultak elő. „*Dalmata*” mellett használt *német* ügykezelési nyelvet az abszolút „*dalmata*” többségű Bács (szerbül Bač, ma Szerbia) és a relatív német többségű Bajmok (ma Szerbia), a vármegyei népesség összesen alig 2%-a. A két község 52,74%-os „*dalmata*” többséggel, 43,82%-os német, 2,2%-os zsidó, 1,24%-os magyar és elhanyagolható szerb népességgel rendelkezett. *Magyar* és *német* nyelvet használt a helyi közigazgatásban 6 (5 abszolút német és 1 abszolút rutén többségű) község, amelyek lakossága a vármegye népességének 6,73%-át alkotta. 69,59%-os német többség mellett ez 11,09%-nyi „*dalmatára*”, 8,86%-nyi magyarra, 7,82%-nyi ruténra és 2,64%-nyi zsidóra tagolódott. A *magyar–szlovák* községi igazgatási nyelvű Bácsújfalú (szerbül Selenča, ma Szerbia) lakossága a vármegye népességének 1%-át sem tette ki, a községet 56,01%-os szlovák többsége mellett, 44,7% magyar és maréknyi zsidó lakos alkotta.

Bács-Bodrog vármegye három párhuzamosan használt nyelvre is szolgáltatott példát mind a hétköznapi nyelvhasználat, mind az ügykezelési nyelv terén. Három divatozó nyelv a vármegye lakosságának 1,6%-át tömörítő Bikityet és Felsőszentivánt jellemezte, ezek mindkét községben a csaknem egyensúlyban lévő *magyar*, *német* és „*dalmata*” népesség (37,19% – 24,64% – 36,57%) anyanyelvei voltak, kiket 1,6%-ot kitevő zsidó lakosság egészített ki. A három nyelv egymás mellett községi ügykezelési nyelvként ugyanakkor csak a vármegyei lakosság 1%-át kitevő Szontán (magyarul Szond, szerbül Sonta, ma Szerbia) került

⁴⁵ A szabad királyi városok népességét is hozzászámolva ez az arány 5,53%.

bevezetésre, ahol 81,97%-os „dalmata” többség mellett 11,32%-nyi magyar, 4,8%-nyi német, 1,52% zsidó és elenyésző szerb élt.

Háromnyelvű, *magyar–német–szerb* községi ügykezeléssel még a vármegye lakosságának alig 1%-át kitevő Óverbász (szerbül Stari Vrbas, ma Szerbia) rendelkezett, lakosságának 52,91%-a volt szerb, 33,7%-a német, 6,8%-a rutén és mindössze 3,9%-a magyar és 2,8%-a zsidó.

Szerb és szlovák ügykezelési nyelve volt a vármegye népességének 1,6%-át alkotó, abszolút szlovák többségű Kulpinnak (ma Szerbia) és Pivnicának (magyarul Pincéd, szerbül Pivnice, ma Szerbia), ahol 52,3%-os szlovák többség mellett 42,02%-nyi szerb, 3,33%-nyi magyar és elhanyagolható német és zsidó lakosság élt. A *szerbet* a „*dalmatával*” párosítva a vármegyében az abszolút „dalmata” többségű Bogyán (szerbül Bođani, ma Szerbia) használta belső közigazgatásában (751 lakosának 58,59%-a volt „dalmata” és 40,61%-a szerb, elhanyagolható zsidó kisebbség mellett). Az abszolút szerb többségű Zomborral kiegészülve a szerb és „dalmata” ügykezelési nyelvű településen élők már Bács-Bodrog 4,42%-át alkották, 33,53%-uk volt „dalmata” és 51,73%-uk szerb, 7,36% magyar, 6,5% német az elhanyagolható számú zsidó mellett.

Az egyes nemzet(iség)ek a divatozó és az ügykezelési nyelvek használati terében

Annak vizsgálata, hogy a vármegye egyes anyanyelvi csoportjai milyen „divatozó nyelvi” közegekhez tartoztak, betekintést nyújt a térség népcsoportjainak hozzávetőleges idegennyelv-ismeretének lehetőségeibe, így egyes közösségek nyelvsajátítási hajlandóságára is, illetve magyarázatot adhat az ügykezelési nyelv és a községbeliek anyanyelvének eltérésére (amennyiben az ügykezelési „legalább” a divatozónak megfelelt). A tematikai áttekinthetőség végett érdemes ugyanitt tárgyalni azt is, hogy az adott nyelvi közösségek milyen ügykezelési nyelvű településeken éltek.

A 70 Bács-Bodrog vármegyei településen jelen lévő *magyar* anyanyelvű népesség 88,42%-a élt olyan községben, ahol a magyar nyelv (is) divatozott,⁴⁶ 4,62%-a német, 4,13%-a szerb, 1,58%-a „dalmata”, míg alig 1%-a szlovák vagy rutén divatozó nyelvű község lakosa volt. A vármegyei magyarság 93,6%-a élt viszont olyan településen, melynek a magyar legalább az egyik ügykezelési nyelve volt, a szabad királyi városokat is figyelembe véve ez az arány 87,71%.⁴⁷

⁴⁶ Ezen „saját” divatozó nyelv kategóriájában élő magyar népességet egészenk véve 87,07%-uk községben kizárólagosan a magyar, 1,73%-ukéban a „dalmata”, 8,7%-ukéban a szerb, míg 1,87%-ukéban a „dalmata” és a német mellett volt a magyar nyelv hétköznapi használatban.

⁴⁷ Maradékuk 2,32%, illetve 1,94%-ban csak német, 2,34%, illetve 3,19%-ban csak szerb, 1,74%-uk, illetve 1,64%-uk csak „dalmata”, német-„dalmata”, szerb-„dalmata”, csak rutén vagy szerb-szlovák ügykezelési nyelvű településen élt a vármegye szűkebb, illetve tágabb területének népességére vetítve.

A 74 vármegyei települést lakó *német* közösség 79,67%-a élt német vagy egyebek mellett német divatozó nyelvű településen,⁴⁸ 9,18%-a magyar, 7,05%-a szerb, 3,09%-a „dalmata” és elenyésző része rutén, illetve szlovák divatozó nyelvű községben. A közösség 84,52%-a élt német (kizárólagosan vagy egyéb nyelv mellett) ügykezelési nyelvű községben,⁴⁹ a három városi törvényhatósággal együtt számolva viszont már csak 80,87%-uk.⁵⁰

A vármegye 52 települését lakó *szerbek*nek már csak háromnegyede mondhatta el magáról, hogy szerb (vagy többek között szerb) divatozó nyelvű községben él,⁵¹ míg 15,6%-a élt magyar, 6,44%-a német és jelentéktelen része szlovák vagy „dalmata” divatozó nyelvű községben. Emellett 76,2%-uk élt szerb ügykezelési nyelvű településen, 23,8%-uk idegen, zömmel magyar nyelvűben.⁵² A szabad királyi városok ilyen értelemben javítottak az arányon: a szerbek 78,97%-a élt szerb ügykezelési nyelvű településen, köztük Zomborban és Újvidéken.⁵³

A vármegyében a „*dalmatáknak*” 62,4%-a használhatta anyanyelvét divatozó nyelvként is,⁵⁴ 18,61%-uk német, 12,47%-uk magyar és 6,5%-uk szerb divatozó nyelvű település lakosa volt. Bács-Bodrog bunyevác kisebbsége a vármegye 23 községe és a három szabad királyi város között oszlott meg. A járások és Baja „dalmatái” az összes nemzetiség közül a legkisebb arányban, 56,46%-ban éltek anyanyelvüknek megfelelő ügykezelési nyelvű községben.⁵⁵ A magyar ügykezelési nyelvű Szabadka jelentős számú „dalmata” lakossága azonban még jobban

⁴⁸ A német divatozó nyelvű községek németjeinek 97,19%-a mondhatta el magáról, hogy településén kizárólagosan a német divatozik, maradékuk esetében a szerb, illetve a magyar és „dalmata” mellett divatozott.

⁴⁹ 9,4%-uk kizárólagos magyar, 2,44%-uk kizárólagos szerb és 2,35%-uk kizárólagos „dalmata” ügykezelési nyelvű községben lakott, míg alig több mint 1% élt szerb–szlovák, csak szlovák, illetve magyar–szerb ügykezelési nyelvű községben.

⁵⁰ Ezek a városok német ügykezelési nyelv hiányában értelemszerűen csak a számukra idegen ügykezelési nyelvű településen lakó németek arányát növelték 19,13%-ra Bács-Bodrogban: így a németek 9,4%, illetve 11,14%-a kizárólagos magyar, 2,44%, illetve 4,51%-a kizárólagos szerb, 2,35%-a kizárólagos „dalmata”, elenyésző részük pedig szlovák, szerb–szlovák, magyar–szerb vagy szlovák ügykezelési nyelvű településen élt a vármegyében, illetve a három szabad királyi városban.

⁵¹ Az itt élők 82,23%-a kizárólag szerb nyelvet használó, míg maradékuk magyar és szerb divatozó nyelvű község lakosa volt.

⁵² A vármegyei szerbek 15,43%-a kizárólagos magyar, 6,37%-a kizárólagos német, míg elenyésző számuk kizárólagos szlovák vagy „dalmata”, illetve német-„dalmata” és magyar–német-„dalmata” ügykezelési nyelvű településen élt.

⁵³ 16,44%-uk, illetve 15,39%-uk viszont kizárólagos magyar, 6,37%-uk, illetve 4,89% kizárólagos német, elenyésző részük pedig kizárólagos „dalmata”, német-„dalmata” és magyar–német-„dalmata” ügykezelési nyelvű településen élt Bács-Bodrog szűkebb, illetve tágabb értelemben vett területén.

⁵⁴ 79,27%-uk kizárólagosan „dalmata” divatozó nyelvű község lakosa volt, míg 8,87%-uk magyar és „dalmata”, 11,86%-uk pedig magyar–német-„dalmata” divatozó nyelvű településen élt.

⁵⁵ 16,89%-uk kizárólagos magyar, 15,62%-uk magyar–német, 8,08%-uk, német, míg 2,05%-uk szerb ügykezelési nyelvű községben lakott.

eltolta ezeket az arányokat: a szabad királyi városokat is számítva ugyanis a bunyevácoknak csupán 38,84%-a élt „dalmata” ügykezelési nyelvű településen.⁵⁶

A vármegye 13 községét lakó *szlovákok* 67,9%-a volt szlovák, 31,5%-a szerb, míg jelentéktelen része „dalmata” divatozó nyelvű község lakosa. Az ügykezelési nyelv tekintetében a magyar és a zsidó után a legjobb helyzetben lévő kisebbség a szlovák volt: 87,52%-uk élt a 6 kizárólagosan szlovák vagy szlovák és egyéb ügykezelési nyelvű községben.⁵⁷

A vármegye szinte összes, 104 települését lakó *zsidók* esetében (10 933 fő, a vármegyei lakosság 2,52%-a) 83,89%-ukról mondható el, hogy olyan községben élt, ahol a német és/vagy a magyar nyelv is divatozott, 7,64%-uk szerb, 5,54%-uk „dalmata”, míg 1,92%-uk szlovák és elenyésző részük rutén divatozó nyelvű település lakosa volt. 90%-uk magyar és/vagy német ügykezelési nyelvű településen élt.⁵⁸ A szabad királyi városok rontottak a zsidókat illető nyelvi arányon: a tágan vett vármegye 12 041-es (2,19%) zsidó lakosságának 81,78%-a élt magyar és/vagy német ügykezelési nyelvű településen.⁵⁹

A *rutén* népesség kiugróan magas aránya, 96,52%-a használhatta anyanyelvét a hétköznapiakban, maradékuk szerb divatozó nyelvű település lakosa volt. A vármegye legkisebb közösségét alkotó rutének a „dalmatáknál” csak kevéssel kedvezőbb arányban laktak a 3 olyan településen, amely használta nyelvüket ügykezelési nyelvként; egyetlen község, a rutének 62,03%-ának otthont adó Keresztur használta azt kizárólagosan.⁶⁰

Helyi domináns nyelvi közösségek

Arra, hogy eldöntsük, mekkora lakosságarányt „kellett” egy nemzetiségnek elérnie ahhoz, hogy anyanyelve községi ügykezelési legyen, a települések egyenkénti vizsgálata adhat választ. Terjedelmi korlátok miatt ezt nem végezhetjük itt el, de rendszerszerű következtetések levonásával szemléltethetjük a községi kisebbségek

⁵⁶ Többségük (16,89%, illetve 50,23%) lakóhelye a belső ügykezelésben kizárólag magyart használt, 9,16%, illetve 4,41%-uk magyart és németet, míg 2%-uk szerbet a vármegye, valamint Bács-Bodrog tágan vett területén.

⁵⁷ 9,53%-uk kizárólagos szerb, 2,37%-uk szerb–német és maradékuk kizárólagosan „dalmata” ügykezelési nyelvű településen lakott.

⁵⁸ Maradékuk kizárólagosan „dalmata” (3,81%), kizárólagosan szerb (3,27%) vagy kizárólagosan szlovák (1,45%), kevesebb mint 2%-uk pedig szerb–„dalmata”, szerb–szlovák és kizárólagosan rutén ügykezelési nyelvű települést lakott.

⁵⁹ 3,27%, illetve 10,44%-uk kizárólagos szerb, 3,82%-uk kizárólagos „dalmata”, 1,73%-uk szerb–„dalmata” (szinte csak Zomborban), alig 1-1%-uk szlovák, szerb–szlovák és rutén ügykezelési nyelvű településen élt a vármegye szűkebben, illetve tágabban vett területén.

⁶⁰ A szintén rutén többségű Kucorán, ahol népességük egyharmada lakott, magyar és német ügykezelési nyelv volt alkalmazásban, míg a rutének 3,48%-át tömörítő Óverbáson magyar, német és szerb.

politikai érdekérvényesítő erejét. Bács-Bodrog 90 településén egy, 22-ben kettő, míg két községben három ügykezelési nyelv volt alkalmazásban 1862-ben.

Az anyanyelvűek közül 81 esetben az abszolút többség, Csonopla (magyarul Csonoplya, szerbül Čonoplja, ma Szerbia) és Sztanisics (magyarul Őrszállás, szerbül Stanišić, ma Szerbia) esetében a relatív többségi (és egyben a túlnyomólag divatozó) nyelvet követte a községi ügykezelési nyelv. Hét olyan község bukkan fel a felmérésben, ahol nem a lakosság többségének nyelve volt az egyedüli községi nyelv, érdemes ezen nyelvi tekintetben domináns kisebbségek eseteit külön tanulmányozni. Veprovácon (magyarul Veprőd, szerbül Krušić, ma Szerbia) az 54,58%-os német többség (és divatozó nyelv), illetve a 42,28%-os magyar kisebbség ellenére lett magyar a kizárólagos ügykezelési nyelv, míg Matevicsen (magyarul Mátételke) a „dalmatak” mindössze egy fővel voltak többen a magyaroknál, és bár nyelvük divatozott a községben, a magyar lett az egyetlen ügykezelési nyelv. A 34,6%-os német relatív többségű, több mint 7000 fős Kúlán (szerbül Kula, ma Szerbia) a 32,05%-os magyar és 29%-os szerb kisebbségek révén szintén kiegyenlítették voltak a nyelvi arányok, így a magyar divatozó és ügykezelési nyelv közvetítő szerepet játszhatott. A 37,28%-os német relatív többséggel, 32,95%-os magyar és 25,51%-os „dalmata” kisebbségekkel rendelkező Bikityen hasonló volt a helyzet, azzal a különbséggel, hogy mindhárom népcsoport nyelve divatozott. Felsőszentivánon szintén a 41,96%-nyi magyar kisebbség nyelve volt az ügykezelési nyelv, 45,63%-os „dalmata” relatív többség és magyar, német és „dalmata” divatozó nyelvek mellett. A szerb kisebbséggel szemben mindössze néhány fős „dalmata” többséggel rendelkező Sándorban (ma Szabadka része) a divatozó és az ügykezelési nyelv is szerb volt. A magyar ügykezelési nyelvű Szabadka esetén pedig, mint fentebb kifejtettem, számtani egyenlőség miatt nem állapíthatunk meg relatív többséget sem. Négy esetben tehát „legalább” a divatozó nyelvet (vagy nyelvek egyikét) követte az ügykezelési nyelv, ha nem is a lakosság többségének anyanyelvét.

A 22 két ügykezelési nyelvű települést és a három ügykezelési nyelvű Szontát és Óverbászt illetően nehéz a községi nyelv kialakításában rendszert találni. Az egyik községi nyelv „természetesen” mindig a többség nyelve volt, a „második” és „harmadik” nyelvet illetően azonban nem rajzolódik ki általános küszöb, amelyet egy kisebbségnek el kellett érnie saját nyelvének ügykezelési nyelvvé tételéhez.

Összeségében tehát 31 település esetén sikerült községi/városi kisebbségnek saját anyanyelvét ügykezelési nyelvként érvényre juttatnia, ráadásul 7 település esetén ez az egyetlen ügykezelési nyelv volt.⁶¹ Összesen 14 községben ért el saját

⁶¹ A homogén német Cservenka (szerbül Crvenka, ma Szerbia) és Szeghegy (szerbül Lovćenac, ma Szerbia) esetében ráadásul számottevő magyar lakosság nélkül volt magyar–német a községi ügykezelési nyelv, a magyar legfeljebb az elenyésző számú zsidó kisebbség anyanyelve lehetett, de ők a községi nyelv megválasztásába politikai jogok híján 1867 előtt (az 1867. évi XVII. tc.-ig az izraeliták

ügykezelési nyelvet *magyar* kisebbség,⁶² 6 esetben egyedüli, 8 esetben pedig egyik ügykezelési nyelvvé téve a magyart. Előbbi 6 esetből 3-ban divatozott is a magyar (Kúlán kizárólagosan),⁶³ utóbbi 8 község közül pedig csak Tiszaföldváron szerepelt a magyar nyelv a divatozó nyelvek között.⁶⁴ 9 község *szerb* kisebbségének sikerült a szerb nyelvet „második” községi nyelvként érvényre juttatnia, a fent említett Sándor mellett, ahol egyedüli községi (és divatozó) nyelv volt a szerb. Ezen 9 községből 6-ban Sándorhoz hasonlóan kizárólag, 3-ban pedig egyéb nyelv mellett divatozott a szerb. *Német* községi kisebbségnek 7 településen sikerült elérnie, hogy nyelve az ügykezelési nyelvek közé bekerüljön úgy, hogy egyikben sem volt divatozó nyelv a német. Kizárólagos ügykezelési nyelvről azonban egyetlen településen sem volt szó. A „*dalmaták*” helyi kisebbségként Bajmokban és Zombor szabad királyi városban tudhatták magukénak az egyik ügykezelési nyelvet.

Tekintve, hogy 1862 nyaráig elvileg a község maga döntött ügykezelési nyelvről, a kérdésfeltevés a többnyelvű települések esetében megfogalmazható úgy is, hogy melyik helyi többség „adott engedményt” egy kisebbség javára, vagy volt alulreprezentálva a képviselőtestületben. Esetleg – amennyiben konfliktusorientált nézőpontból tekintünk az adatsorra – melyik községi többség ellenében harcolt ki egy-egy helyi kisebbség magának engedményeket, hét fentebb említett, egy („kisebbségi”) ügykezelési nyelvű község esetén pedig nyelvi dominanciát. Engedményről természetesen nem beszélhetünk minden esetben; sajnos nincsenek adataink arról, hogy egy-egy községben milyen politikai csatározások, esetleg kölcsönös megértésen alapuló szokások vezettek egy vagy több kisebbségi községi ügykezelési nyelv meghatározásához, hogy milyen volt a községi választók és gyűlésen résztvevők nemzetiségi összetétele; ahogy azt sem tudhatjuk, hogy egy községi nyelvet anyanyelvként használók milyen demográfiai folyamatok

egyenjogságáról polgári és politikai jogok tekintetében) nem szólhattak bele. Magyar Törvénytár i. m. 354.

⁶² Nem számoltuk ebbe bele az imént említett Cservenka és Szeghegy településeket, mivel az összeírás szerint e két falu nem rendelkezett magyar népséggel.

⁶³ A városok, így Szabadka divatozó nyelvről nem közöltek adatot a felmérések.

⁶⁴ Annak kimutatása, hogy átlagosan milyen arányt ért el az anyanyelvét községi nyelvként érvényesítő helyi kisebbség, nem célravezető. Ennek okát legjobban a magyar községi kisebbségek példája szemlélteti, amelynek kapcsán megállapíthatjuk, hogy átlagosan 28%-os falusi/városi kisebbségek értek el településükön ügykezelési nyelvet (ha figyelemre kívül hagyjuk azokat az eseteket, ahol a „divatozó nyelv jogán” kerülhetett be a magyar a községi ügykezelési nyelvek közé, csaknem egynegyedes értéket kapunk) 49,55%-os (Matevics) és 9%-os (Újverbász [magyarul Verbász, szerbül Vrbas, ma Szerbia]) szélsőértékekkel. Ugyanakkor az adatsorokat végigfutva „szabad szemmel” is ellenpéldák sora tárul elénk. Egy tucat település magyar lakossága ugyanis meghaladja az alsó szélsőérték küszöbét, a magyar nyelv ott mégsem szerepel a községi ügykezelési nyelvek között, sőt a német ügykezelési nyelvű Sztanisics és a szerb ügykezelési nyelvű Szenttamás (szerbül Srbobran, ma Szerbia) csaknem egyharmados lakosságarányú magyarsága az átlagot is felülmúlja.

eredményeként, esetleg az 1848–1849-es polgárháború nyomán váltak utólag kisebbséggé településükön.

Tíz *német* többségű⁶⁵ község „mondott le” saját, egynyelvű belső közigazgatásról és „engedett” egyéb nyelvet a községi ügykezelésbe, amely hét esetben volt magyar, kettőben szerb és egyben „dalmata”. Az esetek felében a divatozó nyelv indokolta a „bővítést”, ezek közül három esetben ráadásul a magyar egyedüli ügykezelési nyelv lett. Három *bunyevac* abszolút többségű községben lett magyar, kettőben német, kettőben szerb, Szontán „dalmata”–magyar–német az ügykezelés nyelve, két magyar és egy szerb esetben egyedülként, a „dalmatának” teret sem adva. Hat *szerb* abszolút többségű településen volt többlet ügykezelési nyelv: három esetben német, egy-egy esetben magyar és „dalmata”, Óverbászton pedig háromnyelvű volt az ügyvitel, szerb–magyar–német. Tehát a szerb többség minden településen használta a saját nyelvét, és csak amellet engedett meg más nyelvet is (ellentétben a németekkel és „dalmatákkal”). *Magyar* többségű községben három esetben ért el szerb kisebbség párhuzamos ügykezelési nyelvet. Azaz a magyar többség is mindig érvényesítette saját nyelvét, a szerbhez hasonlóan. Egy *szlovák* többségű községben magyar, míg egy továbbiiban szerb községi nyelv került a szlovák mellé, a *rutén* Kucorán pedig német–magyar ügykezelési nyelv volt hatályban.

Min akart változtatni a királyi rendelet?

A divatozó nyelvek és az ügykezelési nyelv viszonya

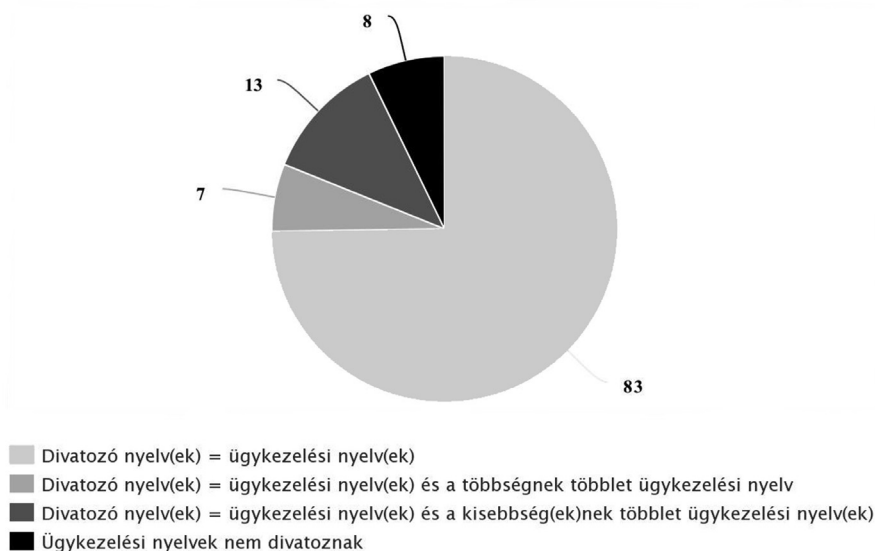
A községek ügykezelési nyelvének és a népesség anyanyelveinek viszonylagos harmóniájáról csak azután vonhatunk le következtetést, hogy összehasonlítottuk azt a községben túlnyomóan használt nyelvekkel is, az 1862–1868-as érvényesülő szabályozási keret ugyanis azt tekintette viszonyítási alapnak. A községekben használt („divatozó”) nyelv közvetlenül nem befolyásolta az 1862-re már megválasztott ügykezelési nyelveket. A divatozó nyelvek 1862. október–novemberi felmérésére az 1862. júliusi királyi rendelet alkalmazásának elősegítése miatt került sor, amely rendelkezés szerint a túlnyomóan használt nyelvet kellett a község ügykezelési nyelvévé tenni, így a novemberi felmérés ezekhez a döntésekhez volt hivatott támpontot nyújtani.

Az ügykezelési nyelvek és a túlnyomóan használt („divatozó”) nyelvek viszonyáról az 1862-es pillanatkép alapján megállapíthatjuk, hogy a 110 községben felmért divatozó nyelv(ek) 103 község esetében az ügykezelési nyelv(ek között) is szerepelt(ek), így ez az állapot már megfelelt a királyi rendeletben lefektetett elveknek. (3. ábra) Ezen belül 20 olyan község létezett (ezek fele az Alsó járásban), amely

⁶⁵ Hét abszolút és három relatív.

olyan nyelvet is használt ügykezelési nyelvként, amely a községben nem divatozott. Ez 7 esetben a többségi nemzetiség anyanyelvének felelt meg,⁶⁶ ezen települések esetében feltűnő, hogy a helyi többség nyelve nem szerepelt a divatozó, csak az ügykezelési nyelv(ek) között. Az ilyen esetekben következtethetünk a divatozó nyelvvvel nem „bíró” kisebbség községi politikumban való felülreprezentáltságára.

3. ábra A vármegye községeinek (Baja nélkül) csoportosítása az ügykezelési és a divatozó nyelvek összevetése alapján

Bács-Bodrog vármegyén belül 8 község esetében állt diszharmonióban a királyi rendelet értelmében a községi és a divatozó nyelv. Közülük azonban 3 csak a királyi rendelet szigorú értelmezése esetén sorolható ide, ugyanis ezen községek több divatozó nyelve közül az egyik (magyar) valóban ügykezelési nyelv volt, ám ha a „lakosok általában nagy többsége él” fordulatot⁶⁷ mind a két, illetve három statisztikában feltüntetett divatozó nyelvre alkalmazzuk, annak csak mindkét, illetve mindhárom nyelv községi nyelvként való bevezetése felelt volna meg. A rendeletet lazábban értelmezve viszont, mivel ezen községekben az egyik divatozó nyelv községi nyelv volt, „teljesítettnek” is tekinthető a nyelvrendelet. Ám a

⁶⁶ A 7 érintett, ügykezelési nyelvvvel igen, de divatozó nyelvvvel nem rendelkező közösség közül 3 volt magyar, 2 szlovák és 1-1 német, illetve „dalmata”. A maradék 13, ilyen szempontból megengedőbb nyelvpolitikát folytató község esetében az érintett ügykezelési nyelvvvel igen, de divatozó nyelvvvel nem rendelkező községi közösségek közül 9 volt német és 7 magyar.

⁶⁷ Lásd Az uralkodói akarat és a nyelv alfejezetet.

szabályozási környezetből, az uralkodói politikai célkitűzésből az tűnik ki, hogy a rendelkezések célja a nemzetiségi panaszok orvoslása és megelőzése volt, így több divatozó nyelv esetén annak megfelelő több községi nyelvet tekinthetünk csak szabálykövetőnek, ráadásul a kimaradó divatozó nyelvek a település lakosságának legalább az egytizedét, két közösség esetében pedig több mint 50%-át magában foglaló csoport anyanyelvei voltak. 4 község esetében ráadásul egyáltalán nem volt átfedés a divatozó és a községi ügykezelési nyelv között, pedig ezek közül 3 községben a divatozó nyelvvel „rendelkező” nemzetiség abszolút többségben volt. A speciális nyelvpolitikát alkalmazó Bajmokon ugyanakkor az anyanyelvként egyik lakos által sem használt magyar divatozó nyelv ügykezelésiként való bevezetése a népesség összetételének megfelelő német–„dalmata” helyett mindenképpen szembeötlő. A királyi rendelet így Bács-Bodrog vármegyét illetően 4 bunyevác, 3 német és 1 rutén községi közösségnek garantálta, hogy divatozó nyelvként használt anyanyelve községe ügykezelési nyelvei közé kerüljön.

Bács-Bodrog lakosságának anyanyelvei, a községi nyelvek és községi jegyzők

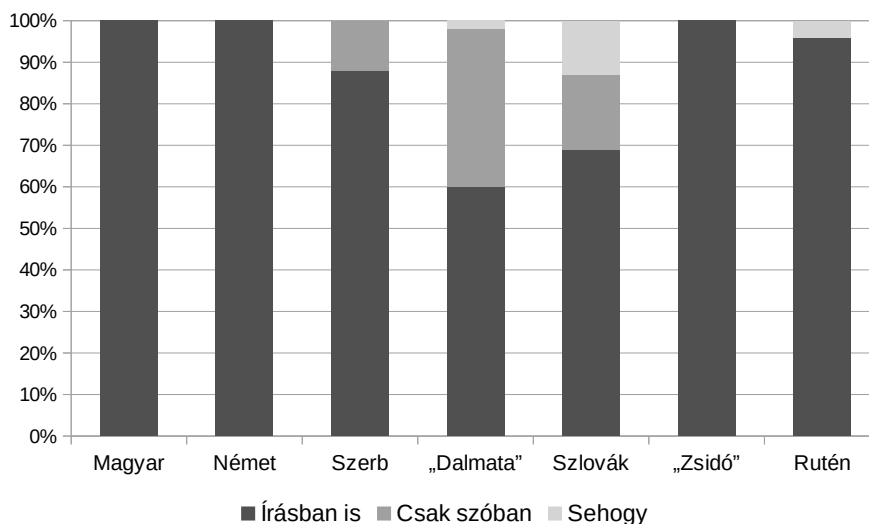
A vármegye 117 községi jegyzővel „gazdálkodhatott”, akiknek mindegyike írta és beszélt a német nyelvet. Magyarul 111 jegyző írt, 1 csak beszélt, 2 csak „értette” a nyelvet, míg 3 nem ismerte azt. 55 jegyző tudott szerbhorvát nyelven írni, közülük 43 ismerte a szerb cirill ábécét is, a kimaradók a szerb községbeliekkel így latin betűs írással vagy csak szóban tudtak kommunikálni. További 34 jegyző csak szóbeli szerbhorvát nyelvtudással rendelkezett, míg 28 nem ismerte a nyelvet. Szlovákul 4 jegyző tudott írni, 3 csak szóban ismerte a nyelvet, míg 2 jegyző tudott írásban és szóban rutén nyelven kommunikálni. Ez a vármegye egésze szempontjából azt jelenti, hogy a jegyzővel rendelkező községi népességet anyanyelvük szempontjából kimagasló arányban, 94%-ban lefedte az illetékes jegyző írás- és szóbeli nyelvtudása, 5,4%-ukkal csak szóban tudott érintkezni a jegyző,⁶⁸ és kevesebb mint 1%-uk nem tudott anyanyelvén kommunikálni saját községi közigazgatásával.

A magyar népességgel a községi jegyző mind a 67 magyarul (jegyzővel rendelkező) községben magyarul tudott érintkezni. Mivel a jegyzők mindegyike tudott írni is németül, a vármegye mind a 130 864 németje tudott anyanyelvén kommunikálni községi jegyzőjével; a két nyelv kiterjedt jegyzői ismerete révén Bács-Bodrog

⁶⁸ E lakosság 28,49%-a volt szerb, 56,28%-a „dalmata”, míg 15,23%-a szlovák. Holott e kisebbségek java részét illetően községük ügykezelési nyelvei között szerepelt anyanyelvük, jegyzőjük mégsem írta, csak beszélt nyelveiket. Így a jegyzőjével csak beszédben érintkezni tudó szerbek 68,87%-a (3 község), a „dalmaták” 57,04%-a (4 község) és a szlovákok egésze (2 község) „bírtá” ennek ellenére községük ügykezelési nyelvét.

vármegye zsidóságával is teljes mértékben tudott kommunikálni jegyzője. Ezen közösségek után a ruténeknek felelt meg legjobban a jegyzői nyelvtudás: 95,79%-ukkal, a két rutén községben írásban és szóban, Óverbázon viszont sehogy sem tudott kommunikálni velük a községi jegyző. A vármegyei szerbek 11,76%-ával (11 község) csak szóban, 87,68%-ával (26 községben) írásban is tudott érintkezni a községi jegyző, míg 5 község néhány száz szerbjével az anyanyelvükön nem. A szerbeket a szlovákok követték a listán, 4 községi jegyző révén 69,07%-ukkal teljes mértékben, 18,46%-ukkal csak szóban (2 község), míg 12,47%-ukkal sehogyan (7 község) sem tudott érintkezni a jegyző. A „dalmata” lakossággal szemben volt a leginkább hézagos a jegyzői nyelvtudás: 60,31%-ukkal (9 község) tudott írásban és szóban, 38,25%-ukkal csak szóban, míg 2 község elenyésző számú „dalmatájával” sehogy sem tudott kommunikálni jegyzője. (Az adatokat a 4. ábra szemlélteti.)

4. ábra A jegyzők kommunikációjának lehetőségei az egyes nemzetiségekre/anyanyelvi csoportokra vetítve

Összegzés

A megyei kormányzók által 1862 júniusában és október-novemberében készített statisztikák által adott számos lehetőséget kihasználva már az adatok ismertetésénél is könnyen elveszhetünk a számok tengerében. Azonban ezen levéltári dokumentumok elsőkénti és teljes körű feltárása magában hordozza az országos és a helytörténeti jellegű demográfia, az anyanyelvi viszonyok, a községi és városi öngazgatás

és az országos nyelvpolitika irányába való továbbkutatás potenciálját is, ami a következtetések levonását nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi. Az adatok záró jellegű összesítése után ennek teszek eleget, szem előtt tartva, hogy e statisztikai forrásokat is a korszak fogalomrendszerébe ágyazva kell értelmezni, valamint születük körülményeit és az egyéb kortárs forrásokat is figyelembe kell venni.

A térség hat nyelvének elterjedését mutatja a 3. táblázat, ám abból nem vonhatunk le következtetést egyes nyelvek vagy nemzetiségek esetleges „uralmára”, azok felülreprezentáltságára a választójoggal rendelkezők körében és/vagy a községi gyűlésekben, mert például a magyar nemzetiség tagjai és a magyar mint ügykezelti nyelv „alatt élők” nem azonos embertömeget jelölnek. Számos magyar anyanyelvű volt ugyanis nem magyar ügykezelti nyelvű község lakosa, míg magyar ügykezelti nyelvű településen is éltek más anyanyelvűek, de ugyanez igaz az másik öt nyelvre is. A térség nyelvi sokszínűségét is mutatja, hogy az országosan primátust élvező, legerjedtebb magyar nyelv bár a leginkább használt ügykezelti nyelv volt, Bács-Bodrog településeinek és lakosságának ez így is kevesebb mint a felét érintette divatozó nyelvként is. Sőt, a divatozó nyelveket illetően szembeötlő a szerb magas elterjedtsége, melyet a „dalmaták” szerb-horvát nyelvtudása sem indokol, mert a két délszláv közösség (Sándort és Bogyánt leszámítva) nem élt nagy számban egymás mellett egy községen belül. A 25 községben, ahol a szerb (21-ben egyedülként, 4-ben egyik nyelvként) divatozott, a szerbeknek átlagosan 64,44%-os többséget kellett elérniük, hogy nyelvük a divatozók közé bekerüljön; 9 esetben többségben sem voltak. A „dalmaták” még „sikeresebben” érték el saját divatozó nyelvet községükben (főleg a többnyelvű települések révén): átlagosan 52,21%-ban lakták azt a 12 települést, ahol nyelvük divatozott. A községek hétköznapi nyelvhasználatát illetően tehát a szerb-horvát nyelv felülreprezentáltsága mutatható ki a felmérésekből, ami utalhat a két közösség élénkebb gazdasági szerepére, de az adott községek egykoron homogén szerb-horvát többségére is, míg a divatozó nyelvek terén a magyar és a német nem volt túlterjeszkedő, „hódító” nyelv. (4. táblázat)

3. táblázat Bács-Bodrog vármegye (Baja nélkül) nyelveinek elterjedése

Nyelv	A vármegye lakossága hány %-ának anyanyelve	A vármegye lakosainak hány %-át érinti településük <i>egyedüli</i> divatozó nyelvként	A vármegye lakosainak hány %-át érinti településük divatozó nyelvként (kizárólagosan vagy más mellett)
Magyar	36,0%	35,5%	43,1%
Német	30,33%	28,35%	30,95%
Szerb	17,48%	26,6%	32,6%
„Dalmata”	7,9%	5,57%	8,17%
Szlovák	4,43%	3,51%	
Rutén	1,6%	2%	

4. táblázat Bács-Bodrog vármegye nyelveinek elterjedése

Nyelv	Nemzetiségi arányok	Hány %-ának <i>egyedüli</i> ügykezeltési nyelve?	Hány %-ának leg- alább egyik ügykezeltési nyelve?	A tágan vett Bács-Bodrog nemzetiségi aránya	A tágan vett Bács-Bodrog hány %-ának <i>egyedüli</i> ügykezeltési nyelve?	A tágan vett Bács-Bodrog hány %-át érinti települése leg- alább egyik ügykezeltési nyelveként?
Magyar	37,56%	40,33%	54,8%	36,54%	43,98%	55,85%
Német	29,45%	20,7%	48,56%	25,16%	16,98%	28,41%
Szerb	16,95%	9,41%	21,14%	18,05%	10,51%	24,42%
„Dalmata”	8,18%	4,02%	6,95%	13,33%	3,29%	9,97%
Szlovák	4,24%	2,3%	4,52%	3,47%	A 3 szabad királyi városban ügykezeltési nyelvük kérdése irreleváns, mert azokban nem éltek.	
Rutén	1,53%	0,98%	0,98%	1,25%		

1862 júniusára már a Helytartótanács s így a Kancellária birtokában voltak a vármegyei adatok a községek és városok lakosságának anyanyelvi, nemzetiségi összetételéről; a július 27-ei királyi nyelvrendelet mégis a divatozó nyelvhez kötötte a nyelvharok (korabeli) sarkalatos pontját, az ügykezeltési nyelvek meghatározását. Amint a nyelvi szempontból egyik legsokszínűbb vármegye, Bács-Bodrog esetén láthatjuk, az ügykezeltési nyelvet nehézkes lett volna a lakosság anyanyelvéhez kötni, annak kevertsége miatt, még akkor is, ha egy bizonyos határt (például 80%) húztak volna meg. A királyi rendelet célszerűbbnek találta, hogy a divatozó és nem az anyanyelvek tekintetében alkalmazkodjon a közigazgatás a lakosság nyelvtudásához. Ennek alapján csak nyolc fentebb ismertetett községben szorult korrekcióra a közigazgatás, bunyevác, német és rutén községi közösségek javára. A korszakban egyébiránt nem volt jellemző, hogy a lakosság anyanyelve határozza meg a közigazgatás nyelvét: az 1860-as magyarországi és erdélyi nyelvrendeletek, az 1865-ös erdélyi nyelvtörvény és az 1868-as nemzetiségi törvény is a községi gyűlésre bízta ügykezeltési nyelvének meghatározását.⁶⁹ Ilyen tekintetben az 1862-es királyi rendelet volt a korszakban (s talán a magyarországi nyelvkérdés történetében) az egyetlen, amely a lakosság valamely attribútumához kötötte az ügykezeltési nyelvet.

Az 1862-es felméréseket azonban nem csak a központi akarat viszonyrendszerében tudjuk vizsgálni, ugyanis képet adnak az 1862 júliusa előtti állapotról is, azaz, hogy Bács-Bodrog városi törvényhatóságai és községei milyen nyelvpolitikát alkalmaztak saját magukra nézve, ugyanis az ügykezeltési nyelv megválasztása öngazgatásuk része volt az 1860-as királyi rendelet szerint. Tekintve tehát, hogy a „túlnyomólag divatozó” nyelveket Bács-Bodrog és más vármegyékben csak

⁶⁹ Az említett rendelkezésekről lásd *Csernus-Lukács Sz.*: A nemzetiségi és nyelvi kérdés szabályozása Magyarországon és Erdélyben i. m.

novemberben mérték fel, a júniusi statisztikákban szereplő ügykezelési nyelv még a községek saját döntéseinek eredménye.

A három *városi törvényhatóság* képviselő-testületének nemzetiségi összetételéről sincs adatunk, így nem tudhatjuk, hogy az adott nyelv kiválasztása a testület többségének anyanyelvét vagy attól eltérő közmegyegyezéses testületi közvetítő nyelvet jelentett-e, összehasonlítási alapunk csak az összlakosság nemzetiségi/anyanyelvi összetételéről van. Egyedül Újvidék városát illetően áll rendelkezésre forrásunk a döntésről, ám az 1861-es esemény után hat évvel, a Belügyminisztériumnak küldött magyar panasz csak annyit említ, hogy Miletic polgármester „önhatalmúlag” vezette be a szerb nyelvet.⁷⁰ A *község*, amely szintén maga választotta ügykezelési nyelvét, ezen döntések körülményeiről sincs azonban adatunk, ahogy a gyűléseken résztvevők nemzetiségi összetételéről sem; támpontot viszont az összlakosság nemzetiségi/anyanyelvi összetételén túl a túlnyomólag divatozó nyelv is ad. Arra egy-egy községre kiterjedő levéltári vizsgálat világíthat rá, hogy milyen okra vezethető vissza az olyan eset, ahol egy község egy községbeli kisebbség anyanyelvét használta ügykezelési nyelvvül, ehhez ugyanis a gyűléseken résztvevőknek a többségi-kisebbségi viszonyrendszerét is meg kell vizsgálnunk, ahogy esetleges helyi kompromisszumok lehetőségét is.

Az 1862-es pillanatkép birtokában feltárhatjuk azt is, hogy Bács-Bodrog városai és községei mennyiben folytattak „nagylelkű”, a lakosság anyanyelvének minél jobban megfelelő nyelvpolitikát. Ez a „nagylelkűség” – egyelőre összehasonlítás híján – attól függően tekinthető megfelelőnek vagy éppen szűkmarkúnak, hogy mit várunk el a korszak közigazgatásától: a vármegye lakosságának 84,14%-a élt olyan településen, melynek az ügykezelési nyelve (vagy nyelveinek egyike) az anyanyelve volt. Nemzetiségekre bontva ezt az összetételt felülmúlta a vármegye magyar, zsidó és szlovák népessége, amely – a fenti adatokat ismételve – 93,6, 90, illetve 87,52%-ban „tudhatta magáénak” települése ügykezelési nyelvét. A német nemzetiség ügykezelési nyelvi „kielégítettségét” átlagosnak (84,52%) mondhatjuk, míg a szerb (76,2%), rutén (62,03%) és a „dalmata” elem (56,46%) lefelé húzta az átlagot.⁷¹ A tágabb értelemben vett Bács-Bodroggal számolva az ügykezelési

⁷⁰ „Több újvidéki magyar hazafi” levele a belügyminiszterhez. Újvidék, 1867. márc. 25. MNL OL Bm. elnöki iratok K 148. 1867.III.651. Az 1860-as évek újvidéki konfliktusairól bővebben lásd *Csernus-Lukács Szilveszter – Székely Tamás: Securing their own position. Challenges faced by local elites after the Austro-Hungarian Compromise. Acta Poloniae Historica* 121. (2020) 85–121.; *Deák Ágnes: „Mindenkor mindent nemzetiség kérdésévé tesznek”. Helyhatósági választások etnikai, felekezeti és nemzetiségi választóvonalak erőterében (1867). In: Társadalomtörténeti Tanulmányok Tóth Zoltán emlékére. Szerk. Horváth Zita – Rada János. Miskolc 2017. 273–293., 276–278.*

⁷¹ A községek (és Baja) ügykezelési nyelvét nem anyanyelvüül tudó mintegy 70 ezer ember (15,86%) körében nagyjából azonos arányban voltak németek (29,05%), szerbek (25,71%) és „dalmaták” (22,71%), de még mindig tízezres nagyságrendben magyarok (15,32%) is, rutének (3,71%), szlovákok (3,38%) és zsidók (1,54%) mellett.

nyelv már csak a területen lakók 79,19%-a anyanyelvének felelt meg. A szabad királyi városok közül egyedül Zombor növelte az ügykezelési nyelv lakossághoz való „megfelelésének” arányát, Újvidék és Szabadka csökkentette. A nemzetiségeket tekintve Bács-Bodrog tágan vett területén a vármegyéhez képest különbség egyedül a „dalmatak” visszaesésében számottevő: Bács-Bodrog római katolikus délszlávjainak csak 38,84%-ban volt települése ügykezelési nyelve az anyanyelve.

Az ügykezelési nyelvnél fontosabb nyelvpolitikai elem volt a lakossággal érintkező hatóság, a jegyző nyelvtudása. A vármegyei községek ügykezelési nyelveinek 84,14%-os lakossági „lefedettségét” megfelelően egészítette ki a községi jegyzők nyelvtudása, akiknek kiválasztása révén a vármegyebeliek több mint 99%-a – legalább szóban – anyanyelvén tudott kommunikálni községi önkormányzatával. Egy soknemzetiségű, nyelvileg heterogén vármegye esetén ez a lefedettség kifogástalannak tekinthető, még akkor is, ha figyelembe vesszük a jegyzők község általi „fogadását”.⁷² A jegyzők beszélt nyelvtudásának vizsgálatokor mindenképpen figyelemmel kell lennünk a községbeliek írástudatlanságára is. A vizsgált statisztikáktól hét évvel eltérő adatok szerint Bács-Bodrog vármegye (az öt járás, Bajával együtt) lakosságának 63,32%-a analfabéta volt;⁷³ számukra ugyanolyan fontossággal bírt a jegyző írás- és szóbeli nyelvtudása, mint csak szóbeli többletnyelvismerete.

A helytartótanácsi körrendeletet – bár belső, hivatali használatú dokumentumokról van szó – releváns a nemzetiségek helytartótanácsi felfogását illetően is. A felmérést elrendelők így Bács-Bodrog vármegyében hét nemzetiséget ismertek el, köztük a magyart, míg a zsidó népesség különvétele a Helytartótanácsban az uralkodó szintén 1862 júliusi utasítására kidolgozott nemzetiségi törvényjavaslatban köszön vissza, amely különválasztotta a nemzettől a nem keresztény vallású népességet. Ugyanakkor más oka is lehetett a zsidók külön feltüntetésének, mégpedig politikai jogaik hiánya, így a lakosság községi képviselőjének vizsgálata is indokolhatta statisztikai különvételüket. A „dalmata” mint „községekben létező nemzetiség” feltüntetése azonban egyedülálló jelenség, külön nemzetiségként való kezelésük nem jelent meg a korszak nemzetiségi törvényjavaslatai között sem.

Az anyanyelvi összetétel, a községi divatozó nyelvek, az ügykezelési nyelvek és a jegyzői nyelvtudás vizsgálata révén leszögezhetjük, hogy Bács-Bodrog mint Magyarország (Torontál vármegye mellett) nyelvileg leginkább sokszínű képet

⁷² A község hagyományosan „fogadta” jegyzőjét, azaz – a községi törvények előtt szabályozatlan – községi gyűlés szerződtette a jegyzőt az arra pályázók közül, kinek így bírnia kellett a községbeliek nagy többségének bizalmát (1848 előtt a földesúr szerepe a jegyzőválasztásban szintén nem volt egységes Magyarországon). Az állami és/vagy vármegyei befolyás a községjegyzők megbízását illetően szintén eltérő volt 1870-ig. Lásd a Miért éppen Bács-Bodrog alfejezetet.

⁷³ Cenzus 1871. 234. Ez a népszámlálás szolgáltatta az első országos adatsort az analfabetizmus állapota körül.

mutató térsége példaértékű, az anyanyelvi viszonyokhoz illeszkedő nyelvpolitikát folytatott a vizsgált évben; mindezt helyi szintű öngazgatás során kialakítva. A nyelvi sokszínűség mindössze a felsőbb hatóságokkal való („hivatalos”) nyelv esetében hiányzott a térségben. Nemzetiségi konfliktusoknak Bács-Bodrogban így legfeljebb a szabad királyi városokban lehetett a nyelvhasználat az alapja. Bács-Bodrog 1862-es nyelvi felmérése arra szolgáltat példát, hogy több, nagyjából egyenlő számú nemzetiség együttélése is eredményezheti a nyelvhasználat kiegyensúlyozottságát. Ennek tartósságára egy időben kiterjedtebb vizsgálat adhat választ; hogy a Magyar Királyságon belül mindez mennyire volt egyedi jelenség, szükséges az összehasonlítás más törvényhatóságokkal, ez a kutatómunka azonban még várta magára.

LINGUISTIC POLICY AND LINGUISTIC STRUCTURES IN BÁCS-BODROG COUNTY IN 1862

By Szilveszter Csernus-Lukács

SUMMARY

The first known census in Hungary that included a survey of the mother tongues of the population was thought to have been that of 1880, and the first to inquire into nationality was in 1941 (discounting the inaccurate imperial census of 1850). These two key dates have been considerably modified in regards to several counties, due to the statistical analysis of two newly discovered archival sources from the year 1862. The surveys of 1862 were conducted under the „experimental national policy”, through which some municipalities demanded information by individual villages about the national structure of the population, the administrative and „fashionable” languages of the communities, and the linguistic capabilities of the notaries. Through this survey the Lieutenantcy Council wanted to map the linguistic landscape as corresponding to the linguistic edict attached to the Diploma of 1860, in order to get a general view on the linguistic capabilities of the administration of the population. The present paper focusses on the county of Bács-Bodrog.

